

УДК 94:314.15(=163.41)(430)"1941/1944"
331.556.46(=163.41)(430)"1941/1944"

Dr Zoran JANJETOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

DOBROVOLJNI RADNICI IZ SRBIJE U NEMAČKOJ 1941–1944.*

APSTRAKT: *Rad, na osnovu srpskih i nemačkih izvora, govori o problemu dobrovoljnog javljanja radnika za privremeni rad u Trećem rajhu.*

Ključne reči: *Treći rajh, rad, radnici, dobrovoljci, prinuda*

Među mnogim „belim mrljama“ srpske istoriografije o Drugom svetskom ratu je i pitanje srpskih dobrovoljnih radnika u Trećem rajhu. Jasno je da je tokom decenija socijalizma ova tema bila nepoželjna: trebalo je, zbog legitimnosti „Narodnooslobodilačke borbe“ sve one koji su radili za Treći rajh predstaviti kao isključivo prinudne radnike. Izbegavanjem produbljenijeg istraživanja ove teme zaobilaženo je dakle pitanje razgraničenja između prinudnog i slobodnog rada¹ (koji se u uslovima okupacije mogao videti kao jedan vid kolaboracije). Zato je dublje istraživanje ove teme moglo da naruši samodopadnu sliku o žrtvama i stradanjima jugoslovenskih naroda tokom okupacije, koja je uz ideološku imala i vrlo konkretnu pragmatičnu funkciju pri postavljanju zahteva za nadoknadom ratne štete.² Pored toga, srpska i jugoslovenska istoriografija su tradicionalno bile

* Чланак је резултат рада на пројекту „Срби и Југославија – држава, друштво политика“ (147043) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Ovo se ticalo kako rada u okupiranoj zemlji tako i dobrovoljnog odlaska na rad u Nemačku.

² Po službenim jugoslovenskim dokumentima o ratnoj šteti, koji su predstavljeni i savezničkim zemljama, iz Jugoslavije je na prinudni rad odvedeno 270.000 ljudi. (Mémorandum du Gouvernement de la Yougoslavie démocratique fédérative au sujet des demandes de réparations yougoslaves à l'Allemagne, Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), 54, 44/97); Communication of the National Commission for War Damages concerning the destruction and damages which were committed in Yugoslavia by the German-Fascist occupiers and their satellites and helpers (AJ, 54, 1/3); Ratna šteta DFJ (AJ, 54, 1/3). Iz ovih i drugih dokumenata nije sasvim jasno da li je navedeni broj podrazumevao samo one koji su bili odvedeni na rad u Rajh ili i prinudne radnike u zemlji. Kao šteta koja je nastala boravkom ovolikog broja lica na prinudnom radu, obično se navodi

okrenute političkoj istoriji, tako da društveno-istorijske teme nisu nalazile mnogo prostora u istraživanjima. Malu pažnju na ovu temu su obratila i dva istoričara koji su svoje disertacije posvetili privredi okupirane Srbije.³ Njih je više zanimala celokupna privredna situacija nego jedan srazmerno mali segment ekonomske ali i socijalne istorije Srbije tokom okupacije.

U ovom radu ćemo pokušati da na osnovu relativno oskudne dostupne građe prikazemo kako je tekao odlazak radne snage iz Srbije na dobrovoljni rad u Treći rajh. Kao i za mnoge druge teme, izvori su fragmentarni i rasuti u više arhiva u zemlji i inostranstvu. Od nemačkih, najznačajniji su Savezni arhiv (Bundesarchiv) u Berlinu i Savezni arhiv – Vojni arhiv (Bundesarchiv–Militärarchiv) u Frajburgu (Freiburgu).⁴ Jedan deo tih dokumenata je dostupan i na mikrofilmovima Nacionalnog arhiva iz Vašingtona,⁵ a neki raniji istraživači su ih već koristili. Dokumenti u srpskim arhivima su takođe rasuti i uz to vrlo nepotpuni. Najviše ih se može naći u Vojnom arhivu u Beogradu u fondu Nedićeve vlade, a nešto manje u Arhivu Jugoslavije u fondu Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača i u fondu Državne komisije za ratnu štetu. Sačuvano je više opširnih izveštaja o obilasku pogona sa srpskim radnicima u Nemačkoj, ali se postavlja pitanje njihove reprezentativnosti i istinitosti. Objavljena svedočanstva nekih preživelih radnika dopunjuju sliku o svakodnevici rada u tuđini, ali su ona oskudna i brojem i sadržajem. Svedočanstva radnika iz NDH donekle upotpunjuju sliku o životnim uslovima stranih radnika sa Balkana u nacističkoj Nemačkoj.

Pored ovih izvora postoje i objave i pozivi za odlazak na dobrovoljni rad u Nemačku koji su publikovani u okupacionoj štampi. Tokom okupacije pojavio se ceo niz vrlo pohvalnih napisa, delom i iz pera samih „gastarbajtera“, u kojima je na krajnje pozitivan način govoreno o životnim i radnim uslovima u Rajhu. U štampi se mogu naći i članci o tobožnjoj brizi srpskih vlasti za ljude na radu u Rajhu.

Tesno vezana za pitanje stvarne dobrovoljnosti radnika koji su odlazili u Nemačku je i definicija suprotnog pojma – prinudnog rada. Smatramo da je pri tom svrsishodno poći od definicije Međunarodne organizacije rada (International

810.000.000 \$, iako se pojavljuju i druge svote. Za Srbiju se navodi – verovatno nepotpuni – broj od 64.291 osobe koja je bila na prinudnom radu (bez preciziranja da li je on obavljan u Srbiji, Nemačkoj ili negde drugde). (Zbirni spisak Zemaljske komisije za ratnu štetu za Srbiju za štetu počinjenu od strane Nemačke, 25. VII 1945 – 1. III 1946. (AJ, 54, 20/46)).

³ Karl-Heinz Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941–1944. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa*, Stuttgart, 1986, str. 204–220; Dragan Aleksić, *Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 2002, str. 325–329.

⁴ I ovom prilikom najlepše zahvaljujem kolegi Florianu Dierlu koji mi je stavio na raspolaganje svoje nalaze iz ova dva arhiva.

⁵ Nažalost, odgovarajuće mikrofilmove koje poseduje i Vojni arhiv u Beogradu nisam mogao da koristim iz internih tehničkih razloga.

Labor Organization – ILO). Po njoj, „značajka prisilnog rada je što za njega ekonomska i socijalna potreba nisu glavni motivi, već je to rad pod prijetnjom kazne, tj. osnova zasnivanja radnog odnosa je prijetnja kaznom za neodazivanje. Prisilni rad je, nadalje, rad ili usluge koje radnik izvršava mimo svoje volje, odnosno koje ne izvršava dobrovoljno, i rad kao metoda diskriminacije zbog političkih stavova, nacionalne, etničke ili vjerske pripadnosti, seksualnog opredjeljenja i drugih neekonomskih razloga. O prisilnom radu je riječ kad za određene radnike odnosno radnice ili skupine postoje diskriminirajuće radno-pravne odredbe.“⁶ M. Spoerer smatra da „razumna definicija prinudnog rada i njegovih različitih stupnjeva“ treba da sadrži sledeće ključne kriterije: 1) da li je radnik ili radnica mogao-la da sa kratkim otkaznim rokom prekine radni odnos; 2) da li je mogao-la da nametne sprovođenje zakonskih standarda života i rada; 3) da li je mogao-la da izrazi nezadovoljstvo uslovima života i rada; 4) da li je verovatnoća njegovog/njenog preživljavanja bila slična verovatnoći preživljavanja normalnog (ili domaćeg) radnika/radnice.⁷ Neki od ovde pobrojanih aspekata sigurno se ne bi mogli primeniti na srpske radnike u Trećem rajhu, ali ćemo u daljem tekstu videti da su se neki uslovi njihovog života i rada približavali ovde navedenim komponentama definicije prinudnog rada. Neki istraživači (npr. Sabina Rutar) smatraju (možda malo preterano) da je svaki radni odnos u ratnoj privredi (a celokupna privreda je radila za nemački ratni napor) pod nacističkim režimom – prinudni rad.⁸

Nemačka je od početka XX veka imala ekonomske interese u jugoistočnoj Evropi. Zbog kompatibilnosti njene privrede sa privredama tog regiona do njihovog zbližavanja je došlo već u vreme velike svetske ekonomske krize. Posle dolaska nacija na vlast ekonomski odnosi su se produbili još tokom razdoblja pre izbijanja rata, a bili su uslovljeni kako objektivnim potrebama nemačke privrede tako i pripremama Rajha za predstojeći rat. U pogledu jugoistočne Evrope, nemačke potrebe pre rata su bile vezane pre svega za snabdevanje životnim namirnicama i sirovinama. Pored toga, od 1937. u Nemačkoj je postojala i potreba za radnom snagom, koja je posebno brzo počela da raste od početka rata. Kraljevina Jugoslavija, kao proizvođač prvenstveno hrane i industrijskih sirovina, a posebno određenih ruda, sa svojim ekonomskim potencijalima potpuno se uklapala u ovakve potrebe Nemačke. Još se Vajmarska republika zainteresovala

⁶ Anna-Maria Gruenfelder, „U radni stroj Velikoga njemačkog Reicha!“ *Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske*, Zagreb, 2007, str. 14.

⁷ Mark Spoerer, „Recent Findings on Forced Labor under the Nazi Regime and an Agenda for Future Research“, *Annali dell’ Istituto storico italo-germanico in Trento Jahrbuch des Italiänisch-deutschen historischen Instituts in Trient*, XXVIII, 2002, str. 376.

⁸ Sabine Rutar, *Arbeit und Überleben in Serbien: Das Kupfererzbergwerk Bor im Zweiten Weltkrieg* (rukopis), str. 4. (I ovom prilikom se zahvaljujem dr Rutar što mi je stavila na uvid ovaj i druge svoje radove.)

za jugoslovensko tržište, a svetska ekonomska kriza uticala je na ubrzano ekonomsko zbližavanje dve zemlje.⁹

Pored agrarnih proizvoda i sirovina, Nemačka je od 1937. bila zainteresovana i za radnu snagu iz Jugoslavije. Nje je u Rajhu bilo i ranije, ali zbog nezaposlenosti u Nemačkoj između 1933. i 1937. sezonska radna snaga više nije dovođena.¹⁰ Od 1939. interes Nemačke za uvozom radne snage je porastao, tako da je od Jugoslavije traženo da te godine pošalje 7.000 sezonskih i 5.000 stalnih radnika. Jugoslovenske vlasti su ukupan broj uspele da smanje na 10.000, što je odgovaralo broju Nemaca zaposlenih u Jugoslaviji.¹¹ Jugoslovenski radnici delom nisu bili zadovoljni uslovima života i rada u Nemačkoj, iako su kod kuće bili nezaposleni i nisu navikli na baš visok životni standard. Pored toga što nisu mogli da šalju uštedevinu svojim porodicama u Jugoslaviji, ovi radnici nisu mogli da menjaju mesto zaposlenja.¹² Ovo je bilo u skladu sa tada važećim restriktivnim odredbama radnog zakonodavstva u Nemačkoj i, kao mnogo toga u Trećem rajhu, nosilo je jasna obeležja prinude. Tu su već počeli da se ispoljavaju pojedini

⁹ Vuk Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1935*, Beograd, 1978; Dušan Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, I, 1933–1936, Beograd 1982, str. 107–108, 114–120; *Isto*, II, 1937–1941, Beograd, 1982, str. 33–40; Andrej Mitrović, „Ergänzungswirtschaft: Theory of an Integrated Economic Area of the Third Reich and Southeast Europe (1933–1941)”, *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, Belgrade, 1977, str. 7–45; Leposava Cvetić, „The Ambitions and Plans of the Third Reich with Regard to the Integration of Yugoslavia into its so-called Grosswirtschaftsraum“, *Isto*, str. 184–196; Wolfgang Schumann, „Aspekte und Hintergründe der Handels- und Wirtschaftspolitik Hitler-Deutschlands gegenüber Jugoslawien“, *isto*, str. 221–239; Hans-Jürgen Schröder, „Südosteuropa als ‚Informal Empire‘ NS-Deutschlands: das Beispiel Jugoslawiens“, *isto*, str. 240–258; Enzo Colotti, „Penetrazione economica e disgregazione statale: premesse e conseguenze dell’agresione nazista alla Jugoslavia“, *isto*, str. 279–312; Zdenka Šimončić, „The Influence of German Trade Policy of Economic Development in Croatia in the Period from the Great Depression to the Second World War“, *isto*, str. 363–382; Andrej Mitrović, „Nemački privredni prostor i jugoistočna Evropa 1933“, *Istorijski časopis*, XXI, 1974; Isti, „Nacistička ideja velikog privrednog prostora i jugoistočna Evropa 1940“, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, knj. XI–1/1970; Isti, „Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Südosteuropa-Politik“, *Balkanica*, VIII, 1973; Roland Schönfeld, „Deutsche Rohstoffsicherungs politik in Jugoslawien 1934–1944“, *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, XXIV, 3, 1976, str. 215–229; Hans-Paul Höpfner, *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*, Frankfurt/M, Bonn, 1983, passim.

¹⁰ Mira Kolar-Dimitrijević, „Movement of Labor Force Between the Third Reich and Yugoslavia (1933–1941)“, *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, Belgrade, 1977, str. 331–362 (ovde 332–334). Tokom 1935. i 1936. samo je oko 500 folksdojčera iz Jugoslavije primljeno na rad u Nemačku, što je bilo motivisano željom da se oni pridobiju kao propagandisti, a delimično i željom da se pomogne socijalno ugroženim sunarodnicima. (*Isto*, str. 335; up. i: Dušan Biber, *Nacizam in Nemci v Jugoslaviji*, Ljubljana, 1966, str. 112–113).

¹¹ Kolar-Dimitrijević, *n. d.*, str. 342.

¹² Kolar-Dimitrijević, *n. d.*, 342–344. Na radnike je vršen pritisak da 40% svojih uštedevina ne šalju u domovinu, već da za taj novac u Nemačkoj nabave poljoprivredne mašine ili druge proizvode.

mehanizmi koji su isprva dobrovoljni rad polako pretvarali u prinudni ili ga bar približavali prinudnom. Činjenica je i da su jugoslovenski radnici bili plaćeni manje od nemačkih radnika,¹³ što takođe donekle približava njihove uslove rada gore navedenim definicijama prinudnog rada. U proleće 1941, pre napada na Jugoslaviju, Nemačka je od nje tražila 8.000 poljoprivrednih i neograničen broj nepoljoprivrednih radnika.¹⁴ Ubrzo po razbijanju Jugoslavije, pokazaće se da su stvarne nemačke potrebe za radnom snagom sa teritorije Jugoslavije bile daleko veće.

Kraljevina Jugoslavija nije ležala na glavnom pravcu nacističke ekspanzije i, kao i druge zemlje jugoistočne Evrope, trebalo je da samo sirovinama, namirnicama i radnom snagom potpomogne nacističku osvajačku politiku. Zbog toga vojni napad na Jugoslaviju nije bio unapred planiran. Posle dužeg pritiska, ali i određenih ustupaka, koje druge satelitske zemlje nisu dobile, Jugoslavija je, nemajući drugog izlaza, pristupila Trojnom paktu 25. marta 1941. Međutim, dva dana kasnije vlada Cvetković–Maček, koja je potpisala pristup Paktu, srušena je oficirskim pučem, koji je razbesneo Hitlera.¹⁵ Na prečac je rešio da se Jugoslavija, kao nepouzdan partner i navodno stalno žarište nesigurnosti, razbije i okupira. Ovo, međutim, uopšte nije bilo u skladu sa ekonomskim interesima Rajha: naprotiv, rasparčavanje postojeće ekonomske celine je moglo samo da ugrozi dotok potrebnih sirovina i poljoprivrednih proizvoda.¹⁶

Podela teritorije poražene zemlje, koja je sprovedena da bi se zadovoljili apetiti saveznika Rajha, zato je preduzeta tako da se očuvaju vitalni nemački ekonomski interesi uz minimum utroška nemačkih vojnih, policijskih i administrativnih snaga potrebnih da se dotična teritorija kontroliše i eksploatiše. Kada je teritorija Srbije bila u pitanju, glavni nemački interesi su se ticali snabdevanja prehrambenim proizvodima (prvenstveno žitom i kukuruzom) i metalnim rudama, posebno bakrom iz Borskog rudnika, koji je početkom 1941. godine, posle dosta teškoća prešao iz većinskog francuskog vlasništva u nemačke ruke. Nemačke vlasti su bile zainteresovane i za železničke linije i plovni tok Dunava.¹⁷ U

¹³ *Isto*, str. 348. Jugoslovenski radnici su trpeli konkurenciju Poljaka, ratnih zarobljenika, a uskoro i Francuza i Belgijanaca koji su počeli da dolaze u Nemačku zbog loših životnih uslova u njihovim zemljama.

¹⁴ *Isto*, str. 351. Dve zemlje su 16. avgusta 1939. sklopile sporazum o zapošljavanju nepoljoprivrednih radnika, kojima je bila zagarantovana isplata i prekovremenog rada. *Isto*, str. 350.

¹⁵ Više o puču v.: Zoran Janjetović, „27. ožujak 1941.: uzroci, akteri, ideologija i posledice“, *Časopis za suvremenu povijest*, XVIII, 3, 2006, str. 1013–1028, sa tamo navedenom literaturom.

¹⁶ Schlarp, *n. d.*, 75–87; Schönfeld, *n. d.*, 236; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije, 1918–1988*, I, Beograd [1988], str. 360–404; II, str. 25–39.

¹⁷ Die Wirtschaftsfrage im Bereich des Kommandierenden Generals und Befehlshabers in Serbien. Zweiter Gesamtbericht des Generalbevollmächtigten für die Wirtschaft in Serbien, Juli 1942. Bundesarchiv, Berlin (dalje: BA), R 26/VI/692; Jovan Marjanović, „The German Occupation System in Serbia in 1941“, *Les systemes d'occupation en Yougoslavie*, Belgrade, 1963, str. 263–301 (ovde: 272–273).

sastav okupirane Srbije je ušao i jugoslovenski deo Banata koji je dobio posebno značajnu ulogu u snabdevanju Rajha žitaricama i industrijskim biljem.

U okupiranoj Srbiji je naredbom od 20. aprila 1941. godine uvedena nemačka vojna uprava koja je do 1943. godine obuhvatala vojnu i civilnu vlast. Unutar nemačke vojne uprave poslovi su bili podeljeni između Komandnog štaba (Kommandostab), koji je bio zadužen za vojne poslove, i Upravnog štaba (Verwaltungsstab), koji je trebalo da vodi upravu zemlje i da nadzire domaću civilnu vlast. Njega su uglavnom činili vojno-upravni činovnici. Prvi šef Upravnog štaba je bio Staatsrat SS-Gruppenführer dr Harald Turner. Sam Upravni štab je u januaru 1943. degradiran na nivo Upravnog odeljenja (Verwaltungsabteilung) i potčinjen Komandnom štabu pri vojnom zapovedniku u Srbiji (Militärbefehlshaber in Serbien). Upravni štab je svoje naloge sprovodio preko srpskih vlasti ili preko četiri feldkomandanture. One su pod sobom imale svoje ispostave i osam okružnih komandantura (Kreiskommandantur). Pored toga, u glavnom gradu Banata, Velikom Bečkereku, postojala je samostalna Okružna komandantura, kao specifičan izraz de facto autonomnog statusa Banata.¹⁸ Na delu Kosova pod nemačkom vlašću albansko stanovništvo je sebi izborilo neku vrstu autonomnog statusa nalik folksdojčerima u Banatu.¹⁹

Za pitanja privredne eksploatacije zemlje bio je od 20. aprila 1941. nadležan Herman Gering (Hermann Göring) kao rukovodilac Četvorogodišnjeg plana. On je za svog opunomoćenika imenovao nekadašnjeg višegodišnjeg generalnog konzula u Jugoslaviji, zemaljskog vođu grupe Nacističke stranke (Landesgruppenleiter NSDAP) i od 1936. opunomoćenog posebnog poverenika ministra-predsednika generalpukovnika Geringa za Četvorogodišnji plan u Jugoslaviji (Bevollmächtigter Sonderbeauftragter des Ministerpräsidenten Generaloberst Göring für Jugoslawien im Rahmen des Vierjahresplana) Franca Nojhauzena (Franz Neuhausen), koji je u promenjenim uslovima postao generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji (Generalbevollmächtigte für die Wirtschaft in Serbien – GBW). On je od dvadesetih godina živeo u Jugoslaviji i dobro je poznao prilike u njoj. Sada je postao jedna od ključnih osoba u okupacionom aparatu, nad kojim ni vojni zapovednik (kome je inače bio neposredno potčinjen) nije imao vlast u privrednim pitanjima. Njegov položaj je bio dodatno učvršćen ličnim prijateljstvom sa Geringom. Među Srbima je važio za najomrznutiju oso-

¹⁸ 8. Lagebericht des Verwaltungsstabes beim Befehlshaber Serbien, SS-Gruppenführer Turner. (Bundesarchiv/Militärarchiv, Friburg (dalje: MA/BA), RW 40/190); Saslušanje dr Georga Kiessela, Sandhostel, 30 VII 1946. (AJ, 110, inv. br. 13244); Schlarp, *n. d.*, 110–111; Akiko Shimizu, *Deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941–1944 unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*, Münster, 2003, str. 130–134; Aleksić, *n. d.*, str. 131–134; Marjanović, *n. d.*, str. 278–279; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, str. 136.

¹⁹ Saslušanje dr Georga Kiessela, Sandhostel, 30. VII 1946. (AJ, 110, inv. br. 13244); Branislav Božović, Milorad Vavić, *Surova vremena na Kosovu i Metohiji. Kvislinzi i kolaboracija u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1991, str. 49–50.

bu nemačkog okupacionog aparata, a i među nemačkim funkcionerima je, zbog netransparentnog načina poslovanja, smatran za „kontroverznu osobu“.²⁰ U decembru 1942. Nojhauzen je poverena i Kancelarija generalnog opunomoćenika za metalne rude na Jugoistoku (Generalbevollmächtigte für den Metallergbau Südost). Time je on postao direktno nadležan za rudnike metala u Srbiji, Makedoniji i Grčkoj, a kasnije i u Albaniji.²¹ U oktobru 1943. kancelarija GBW je pripojena Upravnom odeljenju, ali je Nojhauzen došao na čelo tog odeljenja. Na tom mestu je ostao do decembra te godine, kada ga je kao šef Privredne uprave (Wirtschaftsbehörde) nasledio Teobald Kajzer (Theobald Keyser).²² Štab generalnog opunomoćenika za privredu je imao 17 referata za različite oblasti privrede i jedno odeljenje za opšta privredna pitanja. Među referatima je bio i onaj za Arbeitseinsatz, koji se bavio regrutovanjem radne snage.²³ Privredom u Srbiji je do oktobra 1943. praktično upravljao Franc Nojhauzen.²⁴

Okupatorske vlasti su od samog početka bile svesne potrebe makar prividnih ustupaka pokorenom stanovništvu. Radi proširivanja baze svoje vlasti i lakšeg sprovođenja svojih naredbi preko postojećeg srpskog državnog aparata,²⁵ okupatori su već 30. aprila 1941. postavili Savet od 10 komesara na čelu sa bivšim ministrom unutrašnjih poslova Milanom Acimovićem. Savet je, po sopstvenom proglasu, imao za ciljeve očuvanje reda i mira i što bržu obnovu privrednog života. Sva imenovanja, kako komesara tako i okružnih načelnika, morala su da dobiju odobrenje Verwaltungsstaba. Izvan nadležnosti Komesarijata ostale su i mnoge druge kompetencije koje imaju prave vlade. Komesari su bili samo sprovodioci naloga nemačkih okupacionih vlasti – koje nisu imale dovoljno ljudstva da same obavljaju sve administrativne poslove.²⁶

²⁰ Zapisnik o saslušanju dr Georga Kiessela, Beograd 25. X 1946. (AJ, 110, F. 2603); Czeslaw Madajczyk, „Restserbien‘ unter deutscher Militärverwaltung“, *The Third Reich and Yugoslavia*, str. 458; Schlarp, *n. d.*, 129. Nojhauzen je navodno osuđen na četiri godine zatvora od jednog bugarskog suda zbog lažnog stečaja. Zahvaljujući prijateljstvu sa Geringom i njegovom uticaju, proces je revidiran a Nojhauzen oslobođen optužbi. (Saslušanje dr Georga Kiessela, Sandhostel, 30. VII 1946. (AJ, 110, inv. br. 13244)) Zbog mutnih poslovnih transakcija Nojhauzen je na Hitlerov nalog uhapšen u julu 1944. (Schlarp, *n. d.*, str. 136) Kratku biografiju F. Nojhauzena v. u: Ekkehard Völkl, *Der Westbanat 1941–1944. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen*, München, 1991, str. 52.

²¹ Völkl, *n. d.*, str. 53.

²² Shimizu, *n. d.*, str. 135; Marjanović, *n. d.*, str. 279; Schlarp, *n. d.*, str. 111, 128–136; Madajczyk, *n. d.*, str. 458; Petranović, *n. d.*, str. 136–137.

²³ Marjanović, *n. d.*, str. 279–280; Schlarp, *n. d.*, str. 130–131.

²⁴ Aleksić, *n. d.*, str. 145–148; Völkl, *n. d.*, str. 53.

²⁵ Nemačkim vlastima je s jedne strane nedostajalo činovnika za obavljanje svih administrativnih poslova, a s druge, prenošenjem dela poslova na domaće organe, na njih je prebacivan i deo odgovornosti za rešavanje teških pitanja kao što je snabdevanje ili zbrinjavanje izbeglica. Na taj način se ubrzavala normalizacija javnog života, umirivalo stanovništvo i sužavao prostor za agitaciju pokreta otpora. (Schlarp, *n. d.*, str. 140)

²⁶ Aleksić, *n. d.*, str. 137–141; Marjanović, *n. d.*, str. 284–286; Schlarp, *n. d.*, str. 140; Milan Ristović, „General M. Nedić – Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Ser-

Pored obnove administracije u svom interesu, nemačke vlasti su odobrile i obnovu žandarmerije.²⁷ Uporedo sa žandarmerijom, delimično je obnovljen i policijski aparat. Specijalna policija Uprave grada Beograda je primenovna u „specijalnu srpsku policiju“. Njen prvenstveni zadatak bila je borba protiv komunističara. Kao i žandarmerija, specijalna policija je primala naređenja od domaćih i od nemačkih organa uprave, pri čemu su konačnu reč uvek imali nemački organi, a naročito viši SS i policijski vođa August Majsner (Höhere SS- und Polizeiführer Meyszner).²⁸

Kada se posle nemačkog napada na Sovjetski Savez u Srbiji rasplamsao ustanak, kvislinški Savet komesara i nemačke vlasti nisu mogli da mu stanu na kraj. To je dovelo do represalija nad civilnim stanovništvom, koje su nemački vojni organi takođe smatrali za odgovorno, a u represalijama su učestvovali i srpski žandari, što je Aćimoviću i njegovom Savetu oduzimalo i ono malo podrške koju su imali u narodu. Zbog toga je komesarska uprava demisionirala početkom avgusta 1941.²⁹

Ultradresničarski političar Dimitrije Ljotić i komandujući general Dankelman (Dankelmann) uticali su na generala Milana Nedića da oformi novu vladu, sa neznatno većim ovlašćenjima.³⁰ Iako se ona do jeseni 1944. nešto menjala, njena suština je ostala ista. Baš kao i Aćimovićev Savet komesara, ona je bila bez stvarne vlasti:³¹ nije uspela da proširi svoje nadležnosti ali ni da zaista pridobije nemačko poverenje.³²

Rat je znatno poremetio privredu Srbije a njena obnova po završetku ratnih dejstava u aprilu 1941. tekla je uz mnogo napora i u znaku mnogih promena. To se odrazilo i na tržište rada i ponašanje radne snage. Kao što smo rekli, odlazak na privremeni rad u Nemačku je bio vrsta radne migracije koja je imala odre-

biens 1941–1944“, E. Oberländer (ur.), *Autoritäre Regime in Ostmittel-und Südosteuropa 1919–1944*, Paderborn, 2001, str. 640–641.

²⁷ Marjanović, *n. d.*, str. 286; Petranović, *n. d.*, str. 136.

²⁸ Aleksić, *n. d.*, str. 141–142; Milenko Vasović, Anđelka Cvijić, *Milan Nedić: život, govori, saslušanja*, Beograd, 1991, str. 230; Ristović, *n. d.*, str. 639.

²⁹ Ristović, *n. d.*, str. 642; Schlarp, *n. d.*, str. 141.

³⁰ Ristović, *n. d.*, str. 641–642; Marjanović, *n. d.*, str. 288; Schlarp, *n. d.*, str. 141–142.

³¹ Zapisnik o saslušanju Roberta Kronholza, 19. III 1946. (AJ, 110, F. 1012/II). Sve odluke ministara morao je da odobri Ministarski savet, a po prethodnom odobrenju nadležnih nemačkih nadležstava – poverenika AA ili GBW. (Aleksić, *n. d.*, str. 140)

³² Ristović, *n. d.*, str. 647, 681, 684–685; Shimizu, *n. d.*, str. 166. Po Nedićevom iskazu pred istražnim organima posle rata, sam Hitler je vrlo grubo rekao Nediću, pri njihovom susretu 19. septembra 1943. godine, da je spreman da istrebi ceo srpski narod ako nastavi sa svojim buntovničkim ponašanjem. (AJ, 110, F. br. 802; Vasović, Cvijić, *n. d.*, str. 231). Robert Kronholz Hitlerovo držanje tokom susreta prikazuje kao mnogo pomirljivije. (Zapisnik o saslušanju Roberta Kronholza, 19. III 1946. AJ, 110, F. 1912/II). Nije isključeno da je Nedić pred komunističkim istražnim organima razgovor prikazao dramatičnijim nego što je on to uistinu bio da bi ih ubedio u težinu svog položaja kao predsednika srpske vlade tokom okupacije.

đenu tradiciju od pre rata. U ratnim uslovima, međutim, ovaj vid angažovanja radne snage je postao višestruko sporan. Iako se kod vrbovanja slobodnih radnika za rad u Rajhu polazilo od principa dobrovoljnosti, on nije uvek poštovan. Tako su npr. radi umirenja ustaničkih teritorija okupatori sprovodili i deportacije u Nemačku, Norvešku i druge zemlje. To je bio koliko odraz želje nemačkih vlasti da se područje Srbije (i NDH) umiri toliko i potreba Rajha za radnom snagom, a uklapalo se i u širu nacističku praksu premeštanja ogromnog broja ljudi širom evropskog kontinenta. Tako je po izjavi višeg vojno-upravnog savetnika Vilhelma Šparkulea (Wilhelma Sparkuhlea), samo iz logora na Banjici između 24. aprila 1942. i 26. septembra 1944. godine na prinudni rad u Nemačku poslato više od 10.000 ljudi.³³

Možda najbolji pojedinačni primer dvojne funkcije deportovanja na prinudni rad pruža slanje jugoslovenskih (najvećih delom srpskih) partizana u Norvešku. Oko 6.000 zarobljenih boraca iz Srbije i NDH je poslato na prinudni rad u tu zemlju.³⁴ Problem je to što u nemačkim statistikama ovi deportirani nisu uvek bili odvojeni od dobrovoljnih radnika. To je navelo neke ortodoksne komunističke istoričare da tvrde da se u stvari uvek radilo o prisilnom vrbovanju. Milan Borković to tvrdi iako ne navodi dokaze. Zapravo jedini dokument koji navodi kao potvrdu svoje teze je proglas Pokrajinskog komiteta omladinske organizacije Komunističke partije, SKOJ-a, u kome se omladina poziva da se ne javlja za rad u Nemačkoj.³⁵ Mi bismo bili skloni da već samo postojanje takvog proglašenja protumačimo dobrovoljnim javljanjem za rad u Rajhu. Slično Borkoviću, Nikola Živković govori o pritiscima i slanju na rad u Nemačkoj za razne prestupe, ali ni on ne navodi nijedan dokument kao dokaz.³⁶

Nasuprot njima, postkomunistički istoričar, neopterećen ideologijom, Dragan Aleksić smatra da je više-manje do kraja važilo načelo dobrovoljnosti.³⁷ Milan Nedić je u martu 1943. godine u razgovoru sa predstavnicima nemačkih vlasti, po francuskom uzoru, ponudio da pošalje u Nemačku po dva radnika za svakog oslobođenog ratnog zarobljenika.³⁸ Jasno je da bi zbog brojnosti srpskih ratnih zarobljenika u Nemačkoj svakako bilo potrebno upotrebiti sredstva prinu-

³³ Wilhelm Sparkuhle (AJ, 110, F. br. 22265). Budući da podatak potiče iz izjave date pred jugoslovenskim istražnim organima posle rata, nije isključeno da su broj malo preuveličali istražitelji i zapisničari.

³⁴ Ljubo Mladenović, *Pod šifrom Viking. Život, borba i stradanje jugoslovenskih interniraca u logorima u Norveškoj 1942–1945. Studijsko-dokumentarna monografija*, Beograd, 1991, str. 12.

³⁵ Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji, II. Kvislinška uprava 1943–1944*, Beograd, 1979, str. 60.

³⁶ Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1975, str. 164.

³⁷ Aleksić, *n. d.*, str. 321.

³⁸ Protokoll der Sitzung im Auswärtigen Amt am 17. Mai 1943, [Berlin], 18. V 1943. (BA/MA, RW 40/41).

de da se nakupi odgovarajući broj „dobrovoljnih“ radnika za rad u Rajhu. U svakom slučaju, ovo nije bilo sprovedeno. U samim nemačkim dokumentima od 29. januara 1942. ima govora o tome da Ukaz opunomoćenika za Četvorogodišnji plan – Poslovna grupa za upotrebu radne snage predviđa jače korišćenje radne snage sa okupiranih područja zbog sve većeg pozivanja radne snage iz Rajha pod oružje. Predviđena je pojačana propaganda za odlazak na dobrovoljni rad u Nemačku, ali i pritisak na radnike u njihovim zemljama putem pooštavanja radne discipline uz kazneno oduzimanje određenih prinadležnosti.³⁹ Pogoršani uslovi rada u matičnim zemljama je trebalo da podstaknu tamošnje radnike na „dobrovoljni“ odlazak na rad u Rajh. Viši ratni upravni savetnik Šparkule (Oberkriegsverwaltungsrat Sparkuhle), koji je u Srbiji bio zadužen za vrbovanje radne snage, protivio se upotrebi prinude pri vrbovanju jer je smatrao da je „s obzirom na napetu unutrašnjepolitičku situaciju primena prinudnih mera u Srbiji potpuno isključena jer bi značila dosipanje ulja na vatru“. Jedinu mogućnost za prinudno slanje radnika iz Srbije on je video u ratnim zarobljenicima „na odsustvu“, ali je i tu bio oprezan zbog mogućih bezbednosnih rizika.⁴⁰

Sve ovo otvara pitanje u kojoj meri je „dobrovoljno“ javljanje za rad u Rajhu bilo zaista dobrovoljno? Odnosno, koji su bili faktori koji su ga eventualno činili nedobrovoljnim, i u kojoj meri su uslovi rada tih „dobrovoljnih“ radnika odgovarali definicijama prinudnog rada iznetim u uvodnom delu ovog članka? Drugim rečima, postavlja se, s jedne strane, pitanje motiva odlaska, a s druge, uslova odlaska, boravka i mogućnosti povratka. Dragan Aleksić kao motive za „dobrovoljan“ odlazak na rad u Rajh navodi snažnu propagandnu kampanju u kvislinškoj štampi, nepopularnost „obaveznog rada“ u srpskim rudnicima koji je zaveden 1942. godine, mogućnost bolje zarade u Nemačkoj, izbegavanje regrutovanja u partizanske ili četničke jedinice, dokazivanje političke podobnosti kvislinškom režimu.⁴¹ Izbegavanje vojne službe i izbegavanje konflikata i represalija⁴² koje je ustanak izazvao, kao i „obavezni rad“ u Srbiji⁴³ su i savremene nemačke analize navodile kao razlog za odlazak na rad u Nemačku.⁴⁴ U nastavku rada ćemo se pozabaviti brojem srpskih radnika u Rajhu, načinom vrbovanja i životnim uslovima. Probaćemo da utvrdimo u kojoj meri je njihov boravak u Nemačkoj bio uslovljen ekonomskom nužnošću, a u kojoj je bio plod pritiska, kao i da li su uslovi života, rada i zapošljavanja bili bliži onima slobodnih ili prinudnih radnika.

³⁹ Kriegstagebuch 1. I – 30. VI 1942, Eintrag vom 26. II 1942. (BA/MA, RW 29/31).

⁴⁰ *Isto.*

⁴¹ Aleksić, *n. d.*, str. 322–323.

⁴² Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Krmpotić dr Mario (AJ, 110, F. br. 789/I).

⁴³ Zweiter Gesamtbericht des Generalbevollmächtigten für die Wirtschaft in Serbien, Juli 1942. (BA, R 26/VI/692).

⁴⁴ Schlarp, *n. d.*, str. 207.

Već je na sastanku Nojhauzena sa njegovim saradnicima zaduženima za pitanje radne snage 2. juna 1941. zaključeno da do kraja te godine iz Srbije treba poslati u Rajh 75.000 radnika sposobnih za najteže fizičke poslove.⁴⁵ Iako ni nemačke ni srpske vlasti nisu donele nikakav zakonski akt o obaveznom odlasku na rad u Nemačku, nemačke vlasti su vršile posredan i neposredan pritisak da se što više ljudi vrbuje. To se vidi i po tome što je već 25. juna 1941. godine u Beograd stiglo 16 vrbovatelja iz Ministarstva rada Rajha. Bilo je predviđeno da ih stigne još.⁴⁶ Vrbovanje se vršilo preko Glavne uprave za posredovanje rada i berzi rada u Beogradu, Bečkerek i Nišu.⁴⁷ S nemačke strane za vrbovanje je bio zadužen već spomenuti potpukovnik Šparkule. U berze rada su došli nemački činovnici a po pojedinim mestima su osnivani punktovi za vrbovanje Ministarstva rada Rajha (Werbstellen des Reichsarbeitsministeriums). Pri tom su nemački činovnici izdavali naređenja a Glavna uprava za posredovanje rada i Berza rada morale su da izvršavaju i snose troškove. Samo je Berza rada u Beogradu na te poslove utrošila 15 miliona dinara.⁴⁸ Time su Berzi rada bili nametnuti poslovi koji su se ticali iseljeničke službe, kao i visoki troškovi. Ona se tome bezuspešno opirala.⁴⁹ U vrbovanje radnika je pored nemačkih punktova za vrbovanje i Berze rada bio uključen i Glavni odbor posredovanja rada i Glavna uprava za posredovanje rada. Na čelu Glavne uprave za posredovanje rada, koja je bila i nadzorni organ Berze rada, do oktobra 1941. je bio dr Mario Krmpotić.⁵⁰ Po odluci ministra socijalne politike i narodnog zdravlja od oktobra ga nasledio je dugogodišnji šef Generalnog iseljeničkog komesarijata i načelnik Odseka za zaštitu iseljenika u Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja dr Fedor Aranicki.⁵¹

Viši ratni upravni savetnik Šparkule je 1. jula govorom na beogradskom radiju, koji je sutradan preneo glavni nedićevski list *Novo vreme*, otpočeo akciju vrbovanja. Konstatovao je da je u Srbiji posle Aprilskog rata porasla nezaposle-

⁴⁵ Aleksić, *n. d.*, str. 314; Borković, *n. d.*, str. 62; Živković, *n. d.*, str. 165. U odluci Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača kojom se dr Mario Krmpotić, bivši upravnik Glavne uprave za posredovanje rada, proglašava ratnim zločincem, govori se o zahtevu za 40.000 ljudi. (Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Krmpotić dr Mario, AJ, 110, F. 789/I).

⁴⁶ Der Einsatz serbischer Arbeiter im Reich. (BA, R 261/VI/1350); Schlarp, *n. d.*, str. 208.

⁴⁷ Živković, *n. d.*, str. 164.

⁴⁸ Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Krmpotić dr Mario. (AJ, 110, F. br. 789/I).

⁴⁹ AJ, 110, Inv. br. 1935.

⁵⁰ Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Krmpotić dr Mario. (AJ, 110, F. br. 789/I).

⁵¹ „Posredovanje rada za Nemačku“, *Novo vreme*, 19. X 1941, str. 3. Aranicki je od početka dvadesetih godina vodio Generalni iseljenički komesarijat. (Aleksandar Miletić, *Journey under Surveillance. The Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Global Context 1918–1928*, Belgrade, 2009, str. 95).

nost, posebno intelektualaca. Rekao je da će oni morati da se prekvalifikuju, kao i to da će se nezaposlenima otvoriti mogućnost privremenog zapošljavanja u Rajhu. Rekao je da će iz toga biti isključena lica zaposlena u rudarstvu, a da će biti ispitani i slučajevi drugih zaposlenih u vitalnim granama za obnovu Srbije.⁵² Već dva dana kasnije za Nemačku je otputovala prva grupa od oko 1.000 dobrovoljnih radnika, što je domaća štampa iskoristila da upozna javnost sa navodno dobrim uslovima zapošljavanja: zarade od 100 dinara dnevno uz nedeljni rad od 48 sati – što je doduše bilo dva sata više nego što je zakon propisivao, ali su se zato ti dodatni sati plaćali 25% više, dok se rad preko 10 časova plaćao 50% više. Za hranu je odbijano 11,9 RM dnevno, a za smeštaj još 50 pfeniga. Bilo je predviđeno da radnici stanuju u fabričkim stanovima i da se („dobro i obilno“) hrane u fabričkim kantinama. Trebalo je da radnici imaju osam plaćenih slobodnih dana godišnje, a za Božić, Uskrs i Novu godinu veće nadnice. Uz nadnice, oženjeni su dobijali i dodatak od 1,5 RM po glavi, za ženu i decu. U prvom kontingentu otišle su uglavnom siromašne zanatlije raznih struka, a ugovori su glasili na 6 i na 12 meseci. Autor članka je optimistički izražavao mišljenje da će odlaskom na rad u Nemačku ovi ljudi uspeti da zbrinu svoje porodice.⁵³ To je bio prvi u nizu propagandnih članaka na ovu temu koji će se pojaviti u kvislinškoj štampi tokom godina okupacije. U više kasnijih će biti reči o sličnim, relativno povoljnim uslovima zapošljavanja. Neki od ovih propagandnih članaka su izveštavali o broju otišlih radnika⁵⁴ (gde su brojevi onih koji su otišli služili kao svojevrsna reklama da ih se privuče još više), drugi su (nekad navodno kroz pera samih radnika) hvalili radne uslove u Rajhu,⁵⁵ a neki su govorili o kulturnom životu,

⁵² „Radna snaga u Srbiji“, *Novo vreme*, 2. VII 1941, str. 3.

⁵³ M. Mar., „Preksinoć otputovala prva grupa naših radnika u Nemačku“, *Novo vreme* (dalje: *NV*), 6. VII 1941, str. 6. Interesantno je primetiti da ovaj članak objavljuje odlazak grupe zanatlija, iako je tri dana ranije najavljeno da će prvim transportom otići uglavnom poljoprivredni radnici i vozači traktora. („Sutra polazi prvi transport radnika za Nemačku“, *NV*, 3. VI 1941, str. 4).

⁵⁴ „7. i 8. transport radnika prijavljenih za uposlenje u Nemačkoj“, *NV*, 15. VII 1941, str. 3; „Saopštenje radnicima prijavljenim za uposlenje u Nemačkoj“, *NV*, 17. VII 1941, str. 3; „Odlazak novih transporta na uposlenje u Nemačkoj“, *NV*, 18. VII 1941, str. 3; „Saopštenje radnicima prijavljenim za uposlenje u Nemačkoj“, *NV*, 24. VII 1941, str. 4; „Saopštenje radnicima prijavljenim za uposlenje u Nemačkoj“, *NV*, 25. VII 1941, str. 5; „Saopštenje nezaposlenim radnicima koji žele da se uposle u Nemačkoj“, *NV*, 29. VII 1941, str. 3; „Saopštenje radnicima prijavljenim za uposlenje u Nemačkoj“, *NV*, 31. VII 1941, str. 3; Radnici iz Leskovca odlaze u Nemačku, *NV*, 2. VII 1941, str. 4; „Saopštenje radnicima prijavljenim za uposlenje u Nemačkoj“, *NV*, 5. VIII 1941, str. 3; „Saopštenje radnicima prijavljenim za uposlenje u Nemačkoj“, *NV*, 6. VIII 1941, str. 3; „Iz sreza beličkog javljaju se mnogi na rad u Nemačkoj“, *NV*, 7. VIII 1941, str. 5; „Nov transport radnika odlazi u Nemačku“, *NV*, 12. VIII 1941, str. 6; „Iz Velike Kikinde i okoline otišlo u Nemačku 1650 radnika“, *NV*, 30. VIII 1941, str. 6; „Iz Kraljeva je otputovala druga partija radnika za Nemačku“, 6. IX 1941, str. 4; „Saopštenje radnicima koji žele da idu za Nemačku“, *NV*, 16. IX 1941, str. 3; „Saopštenje radnicima prijavljenim za uposlenje u Nemačkoj“, *NV*, 18. IX 1941, str. 4; „Rad srpske radničke delegacije u Nemačkoj“, *NV*, 22. VI 1944, str. 2.

⁵⁵ „Život stranih radnika u Nemačkoj“, *NV*, 14. IX 1941, str. 8; „Srpski radnici u Nemačkoj“, *NV*, 12. X 1941, str. 5; S.M. Jank., „Srpski radnici u industrijskim preduzećima“, *NV*, 3. IV 1942,

proslavama i provođenju slobodnog vremena srpskih radnika u Nemačkoj.⁵⁶ U njima su naglašavani dobri radni uslovi, tretman isti kao za nemačke radnike i mogućnosti odmora i zabave (delimično zahvaljujući organizaciji „Kraft durch Freude“), ali i kulturnog uzdizanja u Rajhu. Pisalo se i o proslavi verskih praznika, da bi se čitaocima predočilo da se u Nemačkoj brine i o verskim potrebama srpskih radnika. U jednom članku se uz hvaljenje uslova rada ističe i ideološki momenat, inače uglavnom odsutan iz ovakvih članaka o „gastarbajterima“: autor, dr M. Mladenović piše da radnici čim stignu na radno mesto postaju svesni „korisnosti njihovog rada za borbu protiv komunizma, ukoliko nisu imali prilike da u Srbiji iz ličnog iskustva dođu do tog saznanja“.⁵⁷ Značajnu, prikriveno propagandnu funkciju su imale i kratke notice koje su se povremeno pojavljivale a koje su izveštavale srpsku javnost o sumi novca koju su srpski radnici iz

str. 3; Petar Predić, „O životu srpskih radnika u Drezdenu“, *NV*, 8. IV 1942, str. 3; Milan Mikašinić, „40.000 srpskih radnika ubraja se među najbolju radnu snagu“, *NV*, 23. IV 1942, str. 3; Petar Predić, „Drezden grad stranih radnika“, *NV*, 28. V 1942, str. 3; B. Čolić, „Kako žive srpski radnici u Nemačkoj“, *NV*, 24. VI 1942, str. 3; Petar Predić, „Akordni rad u nemačkim preduzećima“, *NV*, 12. VII 1942, str. 3; „Regulisanje socijalnog osiguranja radnika zaposlenih u Nemačkoj“, 2. IX 1942, str. 4; M. Mikašinić, „Naš radnik dostojno reprezentuje svoju zemlju“, *NV*, 3. IX 1942, str. 3; „Nemački front rada za strane radnike“, *NV*, 5. IX 1942, str. 2; Jovan Kugler, „Naši radnici imaju uslove za lep razvitak“, *NV*, 8. IX 1942, str. 3; S. M. Janković, „Srpski radnici u Nemačkoj“, *NV*, 17. IX 1942, str. 3; S. M. Janković, „Uskoro će mi doći brat“, *NV*, 23. IX 1942, str. 3; Stojan T. Nešić, „Zahvalnost srpskih radnika iz Nemačke generalu Nediću“, *NV*, 18. III 1943, str. 3; Vladan Sotirović, „Na putu sa našim radnicima za Nemačku“, *NV*, 8. IV 1943, str. 3; M. Mladenović, „Srbi na drugom frontu“, *NV*, 10. IV 1943, str. 3; Slob. Janković, „Srpski radnici u Beču“, *NV*, 15. IV 1943, str. 3; S. Krakov, „Kako živi srpski radnik u Nemačkoj“, *NV*, 22. IV 1943, str. 3; VI. „Zašto radnici iz cele Evrope rado odlaze u Nemačku na rad“, *NV*, 23–24. IV 1943, str. 3; „Staranje za strane radnike u Nemačkoj“, *NV*, 30. IV 1943, str. 2; VI. Sotirović, „Radnički logor u zgradi jedne banke“, *NV*, 1–2. V 1943, str. 3; „Srpske radnice u Nemačkoj“, *NV*, 9. X 1943, str. 5;

⁵⁶ „Srpski radnici proslavili su Božić u Nemačkoj“, *NV*, 24. I 1942, str. 5; S. M. Jank., „Zabava za strane radnike u Berlinu“, *NV*, 21. III 1942, str. 3; M. S. Janković, „Srpski radnici na zabavi u Berlinu“, *NV*, 2. VI 1942, str. 3; M. Mikašinić, „Izlet srpskih radnika iz Berlina“, *NV*, 7. VII 42, str. 3; S. M. Janković, „Srpski radnici na izletu u Potsdamu“, *NV*, 10. VII 1942, str. 3; S. M. Jank., „Snaga i radost za strane radnike u Berlinu“, *NV*, 13. XI 1942, str. 3; S. M. Janković, „Filmske predstave za srpske radnike u Nemačkoj“, *NV*, 20. XI 1942, str. 3; S. M. Janković, „Prva predstava srpskih radnika u Berlinu“, *NV*, 11. XII 1942, str. 3; S. M. Janković, „Prelo i kolo na bini u Berlinu“, *NV*, 26. XII 1942, str. 3; S. M. Janković, „Naš Badnjak i Roždestvo u Berlinu“, *NV*, 16. I 1943, str. 3; „Naša proslava svetog Save u Nemačkoj“, *NV*, 4. II 1943, str. 3; Slob. M. Janković, „Uskršnji praznici naših u Beču“, *NV*, 28. IV 1943, str. 3; Radoljub Ž. Ilić, „Treće srpsko veče u Berlinu“, *NV*, 19. V 1943, str. 3; S. Janković, „Veseli časovi srpskih radnika na obalama Dunava“, *NV*, 12. VI 1943, str. 3; Rodoljub Ž. Ilić, „Srpsko radničko diletantsko pozorište otpočelo je da daje svoje predstave u Berlinu“, *NV*, 20. VI 1943, str. 3; S. Janković, „Duhovni napredak srpskih radnika u Nemačkoj“, *NV*, 5. IX 1943, str. 3; S. Janković, „Život naših u Beču“, *NV*, 19. IX 1943, str. 3; „Proslava Hristovog vaskrsenja u Berlinu“, *NV*, 20. V 1944, str. 2; R. Ž. I., „Osnivanje srpskih radničkih biblioteka u Nemačkoj“, *NV*, 15. VI 1944, str. 2; „Kako žive strani radnici u Beču“, *NV*, 21. V 1944, str. 2.

⁵⁷ M. Mladenović, „Srbi na drugom frontu“, *NV*, 10. IV 1943, str. 3.

Nemačke poslali u Srbiju.⁵⁸ Po izveštajima režimske štampe, ova suma je porasla od 7.884.202 dinara u novembru 1941. na 165.188.660 dinara u februaru 1944. Treba, međutim, imati na umu da je srpski dinar do septembra 1944. spao na 1/10 svoje vrednosti iz 1941,⁵⁹ tako da povećanje transferisane sume po vrednosti i nije bilo baš veliko. Sem toga, budući da u šturim zabeleškama nije navođen broj radnika, običnom čitaocu nije bilo moguće da izračuna ni prosečnu visinu doznake po radniku. Nemačke vlasti su sa svoje strane te doznake ograničavale u želji da smanje odliv novca iz Rajha.⁶⁰

Po tvrđenju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, prvi su se javljali folksdojčeri (koji su već u međuratnom razdoblju često tražili posao u Nemačkoj)⁶¹ i ruski emigranti.⁶² Za ovo nismo našli potvrdu u drugim izvorima, pa nije isključeno da se radi o delimično ili potpuno neistinotj tvrdnji datoj sa ciljem da se odijum voljne kolaboracije sa okupatorima svali na prokažene folksdojčere i ruske belogardejce. Ovo utoliko pre što Komisija tvrdi da su se Srbi javljali tek kada su nemačke vlasti počele sa represalijama i kada se prehrambena situacija u zemlji pogoršala 1942.⁶³ Ovo bi impliciralo da odlazak nije baš bio dobrovoljan, tj. samo ekonomski motivisan. Međutim, činjenica da su masovne represalije počele u jesen 1941, te da je ustanak do 1942. u većem delu zemlje bio umiren, čini tvrdnju komisije da su se Srbi počeli javljati tek od 1942. godine neuverljivom.⁶⁴ Karl-Hajnc Šlarp (Karl-Heinz Schlarp) naprotiv smatra da su baš represivne i preventivne mere za gušenje ustanka omogućile da se prinudno na rad pošalje određeni broj lica – koja se svakako za to nisu dobrovoljno javila.⁶⁵ Nije isključeno da su se ona na kraju u statistikama javila kao osobe koje su „dobrovoljno“ otišle na rad u Nemačku. Nasuprot tome, izgleda da se zavode nje vojnoprivrednih mera Rajha u Srbiji u martu 1943, iako su one podrazumevale po potrebi i „obavezan rad“ u Rajhu muškaraca od 18 do 45 godina i neudatih žena od 21 do 35 godina,⁶⁶ nije odrazilo na prinudno vrbovanje radne snage, već

⁵⁸ „Novčane pošiljke naših radnika iz Nemačke“, *NV*, 22. XI 1941, str. 3; „Doznake ušteda naših radnika zaposlenih u Nemačkoj“, *NV*, 10. IV 1942, str. 4; „Doznake srpskih radnika iz Nemačke“, *NV*, 3. VI 1942, str. 5; „Doznake srpskih radnika iz Nemačke“, *NV*, 9. III 1943, str. 4; „Doznake srpskih radnika iz Nemačke“, *NV*, 24. III 1943, str. 3; „Doznake srpskih radnika iz Nemačke“, *NV*, 18. IV 1943, str. 3; „Doznake srpskih radnika iz Nemačke“, *NV*, 9. V 1943, str. 3; „Doznake srpskih radnika iz Nemačke“, *NV*, 17. VIII 1943, str. 4; „Doznake srpskih radnika iz Nemačke“, *NV*, 8. XII 1943, str. 4; „Doznake srpskih radnika iz Nemačke“, *NV*, 20. II 1944, str. 3.

⁵⁹ Schlarp, *n. d.*, str. 384–387, 392–394.

⁶⁰ Aleksić, *n. d.*, str. 316.

⁶¹ Kolar-Dimitrijević, *n. d.*, str. 336–338.

⁶² Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Krmpotić dr Mario, (AJ, 110, F. br. 789/I.)

⁶³ *Isto.*

⁶⁴ Petranović, *n. d.*, str. 242–244.

⁶⁵ Schlarp, *n. d.*, str. 209.

⁶⁶ „Srbija i totalni rat“, *NV*, 27. III 1943, str. 3.

da je to uvek ostalo samo kao mogućnost – pretnja, koja je više služila za to da se ljudi privole na „obavezan rad“ u samoj Srbiji.⁶⁷ To se može zaključiti iz toga što nemački dokumenti nigde ne spominju slanje radne snage u Nemačku na osnovu odredaba o zavodaženju vojnoprivrednih mera Rajha u Srbiji.

Vrbovateljima iz Rajha je uspelo da od početka jula do kraja avgusta 1941. pridobiju 22.219 radnika, i to 7.328 za industriju i 14.909 za poljoprivredu.⁶⁸ Izgleda da se radništvo isprva držalo rezervisano zbog, kako su to nemačka nadležstva objašnjavala, komunističke propagande.⁶⁹ Sa svoje strane, kvislinške vlasti su se aktivno i ne samo putem štampe uključile u akciju prikupljanja dobrovoljaca. Tako je izvanredni opunomoćenik komesara za naseljenike i izbeglice 16. avgusta javio opštinama da je Nemačkoj potrebno 150.000 radnika (muškaraca i žena) starosti od 18 do 45 (ili ako su zdravi 50) godina, koji bi radili pod istim uslovima kao nemački radnici, te da opštine to razglase među izbeglicama na svojoj teritoriji.⁷⁰ Srpskoj vladi je naravno bilo u interesu da slanjem u Nemačku „zbrine“ bar jedan deo izbeglica. U cilju vrbovanja radne snage, komisije za vrbovanje su obilazile mesta u provinciji, a opštine je trebalo da unapred o tome obaveste zainteresovane.⁷¹ Kasnije je broj ispostava Berze rada u unutrašnjosti povećan, tako da su one pored Beograda, Bečkereka i Niša radile i u Kruševcu, Zaječaru, Paraćinu, Leskovcu, Požarevcu, Smederevu, Valjevu, Čačku i Šapcu.⁷² Neke nemačke firme su oglasima u štampi tražile srpske radnike.⁷³

Pre odlaska radnici su sklapali ugovore sa nemačkim opunomoćenicima pri Berzi rada. U njima je stajalo trajanje ugovora, visina zarade i ostali uslovi. Ugovor se mogao sklopiti na šest meseci, uz mogućnost produženja. Radnici su morali imati bar 18 godina, a deca, ako bi putovala sa roditeljima, bar 16. Ovo se, međutim, nije uvek poštovalo, pa je među radnicima bilo i dosta maloletnika, pa čak i dece od 13 godina.⁷⁴ Dešavalo se i da u Nemačku budu poslatai zdravstveno

⁶⁷ Prinudnim radom van Srbije se preti onima koji se ne jave na „obavezan“ rad u Srbiji. („Poziv obveznika rođenih 1908–1911. godine, *NV*, 6. IV 1943, str. 3; Isto i u: *NV*, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 15. IV 1943).

⁶⁸ Schlarp, *n. d.*, str. 208.

⁶⁹ Der Einsatz serbischer Arbeiter im Reich. (BA, R 261/VI/1350); Schlarp, *n. d.*, str. 208.

⁷⁰ Načelstvo sreza svrljiškog opštinskoj upravi Svrljig, 21. VII 1941, (VA NA, k. 53, f. 1, d. 2).

⁷¹ Načelstvo sreza svrljiškog opštinskoj upravi Svrljig, 27. VII 1941, (VA NA, k. 53, f. 1, d. 4); „Iz sreza beličkog javljaju se mnogi na rad u Nemačkoj“, *NV*, 7. VIII 1941, str. 5.

⁷² BA, R 26/VI/1350; Saopštenje radnicima koji putuju u Nemačku na rad, *NV*, 23. I 1942, str. 5; Aleksić, *n. d.*, str. 314–315.

⁷³ „Pažnja radnicima“, *NV*, 31. VIII 1941, str. 4; „Nemačka traži zidare i tesare za velike novogradnje u Nirnbergu!“, *NV*, 4. X 1941, str. 4; „Radnici, koji želite da putujete na rad u Nemačku, slušajte!!!“, *NV*, 19. X 1941, str. 4; „Viner-nojšteter flugcojgverke traži radnike bez obzira na kvalifikaciju“, *NV*, 3. XI 1942, str. 6.

⁷⁴ [Izveštaj delegata za srpske radnike Milana Kečića], Berlin, 16. II 1942. (VA NA, k. 34, f. 3. d. 16); Aleksić, *n. d.*, str. 315.

nepodobni.⁷⁵ Očigledno je da je onima koji su vrbovali radnike bio važan pre svega broj a ne „kvalitet“ radne snage. Status srpskih radnika je formalno regulisan na osnovu ugovora Kraljevine Jugoslavije i Vajmarske Republike iz 1928, odnosno na osnovu ugovora sa Austrijom od 1931, ali su po Borkoviću nemački poslodavci njihove klauzule navodno kršili.⁷⁶

Utvrđivanje tačnog broja „dobrovoljnih“ radnika koji su iz Srbije otišli za Nemačku je otežano ideološkim predrasudama nekih srpskih autora koji su o tome pisali,⁷⁷ ali i činjenicom da ni nemačka nadležstva nisu uvek pravila razliku između dobrovoljnih i prisilnih radnika, već ih je zanimao samo ukupan broj radne snage.⁷⁸ Bilo je i mešanja ljudi sa prostora Jugoslavije sa Srbima, kao i ljudi nesrpskih nacionalnosti sa srpskim pasošima, što je samo otežavalo statistiku.⁷⁹ Zbog toga se i u nemačkim aktima nalaze protivrečne brojke za jedno isto razdoblje, pa zato i sve dalje navedene podatke treba uzeti sa dozom rezerve. Do kraja 1941. u Nemačku je, po nemačkim podacima, otpremljeno 32.000 radnika,⁸⁰ dok je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora navela broj od 29.352 radnika.⁸¹ Teškoće oko transporta su izgleda onemogućile da se u Nemačku pošalje i nešto veći broj.⁸² Do sredine naredne godine ih je otišlo 43.700, a tada je dalje vrbovanje i slanje moralo da bude obustavljeno zbog nedostatka radne snage u samoj Srbiji – posebno u Borskom rudniku.⁸³ Do ovog zastoja je došlo uprkos povećanoj potrebi za radnom snagom u Rajhu i uprkos tome što je još u februaru 1942. godine predviđena i mogućnost nasilnog vrbovanja u okupiranim zemljama.⁸⁴ Ovo jasno govori o važnosti ovih srpskih privrednih objekata za rat i o nedostatku radne snage za njih.

⁷⁵ [Izveštaj delegata za srpske radnike Milana Kečića], Berlin, 19. II 1942. (VA NA, k. 34, f. 3, d. 18).

⁷⁶ Borković, *n. d.*, str. 65.

⁷⁷ *Isto*, str. 64.

⁷⁸ Schlarp, *n. d.*, str. 210.

⁷⁹ Izveštaj srpskog delegata o stanju srpskih radnika kod pojedinačnih firma (sic) u Nemačkoj, [početak 1942?], (VA NA, k. 34, f. 3, d. 22).

⁸⁰ Kriegstagebuch 4. 4. – 31. 12. 1941. Zusammenfassung Dezember, (BA/MA, RW 29/31); Milan D. Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd, 1991, str. 263. Turner govori o 34.000. (8. Lagebericht des Verwaltungsstabes beim Befehlshaber Serbien, BA/MA, RW 40/190). Schlarp, citirajući 2. Gesamtbericht des GBW, navodi broj od 32.800. (Schlarp, *n. d.*, str. 209).

⁸¹ Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Krmpotić dr Mario. (AJ, 110, F. br. 789/I).

⁸² Kriegstagebuch 1. 1. – 30. 6. 1942, Zusammenfassung Januar 1942. (BA/MA, RW 29/31).

⁸³ Wehrwirtschaftstab Südosten, Kriegstagebuch 1. 7. – 30. 9. 1942, Zusammenfassung Juli 1942. (BA/MA, RW 29/33); Ristović, *Nemački novi poredak*, str. 263; Schlarp, *n. d.*, str. 209.

⁸⁴ Anordnung Nr. 4 des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz, 7.V 1942, (BA/MA, RW 19/2160); KTB 1. 1. – 30. 6. 1942. Eintrag vom 26. 2 1942, (BA/MA, RW 29/31); V.O./Wi Rü Amt und Wi Stab Ost bei OKH/Gen Qu Vortragsnotiz für Herrn Major Emmerich, Berlin 13. III 1942. (BA/MA, RW 19/2160).

Vrbovanje radnika za Nemačku je nastavljeno tek u proleće 1943, kada se javilo 3.400 ljudi.⁸⁵ Pri tom je sprovođenje radne obaveze u Srbiji uticalo da se javi veći broj dobrovoljaca koji je želeo da radom u Rajhu, za koji se verovalo da je lakši i unosniji, izbegne obavezan rad u srpskim rudnicima.⁸⁶ Ovo je „dobrovoljno“ prijavljivanje u stvari činilo manje dobrovoljnim. Šlarp procenjuje da je zbog povratka kući onih kojima je ugovor istekao ili su ga prekršili, u to vreme u Rajhu bilo između 35.000 i 45.000 radnika iz Srbije.⁸⁷ Nemački izveštaji govore o 47.000 radnika iz Srbije u Nemačkoj do pred kraj maja 1943.⁸⁸ U leto te godine bio je primetan pad broja novoprijavljenih dobrovoljaca (u avgustu samo 800).⁸⁹ Taj pad je bio prouzrokovan propagandom ustanika koji su čak ubijali vrbovatelje i zastrašivali potencijalne dobrovoljce.⁹⁰ Do kraja te godine, broj radnika iz Srbije je ipak narastao na 63.000,⁹¹ ili po drugim izvorima na čak 65.743 ljudi.⁹² Iz nemačkih dokumenata može se zaključiti da se tu samo delimično radilo o dobrovoljnim radnicima, odnosno da je drugi deo poticao iz koncentracionih logora.⁹³ Verovatno je to bio razlog što je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača našla da je u Nemačkoj u to vreme bilo oko 80.000 radnika sa teritorije Srbije (uključujući Banat).⁹⁴

Naredne godine je zabeležen dalji pad interesovanja za rad u Nemačkoj,⁹⁵ kuda je otišlo još samo 3.850 ljudi.⁹⁶ Razlog drastičnog smanjenja broja dobrovoljaca treba tražiti (pored pritiska ustanika i činjenice da je okupacija potrajala samo do oktobra 1944) u pogoršanom snabdevanju u Rajhu, sve većoj ugroženosti od vazdušnih napada⁹⁷ (koja je doduše postojala i u Srbiji, ali u mnogo manjoj

⁸⁵ Schlarp, *n. d.*, str. 209.

⁸⁶ Kommandierender General und Befehlshaber in Serbien, Abt. Ia an Oberbefehlshaber Südost, Lagebericht 19. 4. 1943, (BA/MA, RW 40/40).

⁸⁷ Schlarp, *n. d.*, str. 211.

⁸⁸ Wehrwirtschaftstab Südosten, Lagebericht 21. 5. 1943, (BA/MA, RW, 29/36).

⁸⁹ Wehrwirtschaftstab Südosten, KTB 1. 7. – 20. 9. 1943, Lagebericht, 24. 8. 1943, (BA/MA, RW, 29/37).

⁹⁰ Wehrwirtschaftstab Südosten, 15. 10. 1943. (BA/MA, RW, 29/37); Aleksić, *n. d.*, str. 319.

⁹¹ Dritter Gesamtbericht des GBW in Serbien, Januar 1944, (BA/MA, RW 40/99; BA, R 2/VI/693).

⁹² Schlarp, *n. d.*, str. 210.

⁹³ Tako se u izveštaju Wehrwirtschaftsstab Südosten od 15. novembra 1943. kaže da je tokom oktobra u Nemačku poslato oko 1.000 radnika, od čega je oko 400 „izgleda politički poverljivih“ otpušteno iz logora Službe bezbednosti. U istom izveštaju se kaže da dobrovoljnih prijava gotovo da više i nema. Wehrwirtschaftstab Südosten, KTB 1. 10. – 31. 12. 1943, Lagebericht Serbien. (BA/MA, RW, 29/38).

⁹⁴ Živković, *n. d.*, str. 167.

⁹⁵ Wehrwirtschaftstab Südosten, Kriegstagebuch 1. 1. – 31. 3. 1944, Lagebericht Serbien, 15. 2. 1944. (BA/MA, RW, 29/39).

⁹⁶ Schlarp, *n. d.*, str. 210.

⁹⁷ Od 1943. savezničkim vazdušnim napadima je bila izložena i Austrija, gde se nalazio veliki broj srpskih radnika, (Gruenfelder, *n. d.*, str. 141).

meri), smanjenoj vrednosti nadnica i gubitku vere u nemačku pobeđu.⁹⁸ Treba pretpostaviti da je zbog slabljenja okupacionog aparata bilo sve teže doći do prinudnih radnika koji bi bili ubačeni među prave „dobrovoljce“. U trećem celovitom izveštaju GBW s početka 1944. se kaže da je u Nemačku poslato 63.000 radnika iz Srbije, ali da je na radu u stvari samo 30-35.000 jer je jednom delu istekao ugovor, a drugi su ga prekršili i samovoljno napustili radna mesta. Smatrao je da oni koji su na radu u Nemačkoj ne bi mogli da budu upotrebljeni u Srbiji jer su radom u Rajhu potražili sigurnost od terora ili je njihovo zapošljavanje izvan Srbije bilo politički poželjno.⁹⁹

Pored ovde nabrojanih radnika, u Nemačku je slat i manji broj omladinaca sa sela koji je trebalo da tokom jednomesečnog boravka upoznaju nemačke poljoprivredne tehnike i metode. Takve grupe su imale oko 100 članova. Godine 1941. otišlo je sedam grupa, 1942. bar 10, 1943. 11, a 1944. samo četiri grupe. Posleratna jugoslovenska komunistička historiografija je i odlazak ovih grupa, koje su „morale obavljati najteže poljoprivredne poslove“, predstavljala kao vid prinudnog rada, tvrdeći da su mladići bili razmešteni po poljoprivrednim imanjima a da nisu pohađali nikakve stručne kurseve.¹⁰⁰

U nastavku ćemo se pozabaviti uslovima rada radnika iz Srbije da bismo na osnovu njih utvrdili u kojoj meri su oni odgovarali ugovorenim uslovima, odnosno da li su se približavali uslovima pod kojima su radili prinudni radnici. Radno vreme je iznosilo 10 sati, a za maloletne osam. Maloletnici nisu imali pravo da rade prekovremeno. Nekvalifikovani punoletni radnici su plaćani 0,51 RM na sat, a ta cena nije menjana u periodu 1941–1944. Oženjeni su dobijali i dodatak od jedne RM dnevno. Tek 1944. je uvedena grupna premija za pojedine poslove u visini 10–15 RM mesečno. Trebalo je odraditi 25 dnevica da bi se zaradila bruto mesečna plata, a ona je iznosila 152 RM, odnosno 162–167 RM sa premijom. Za ishranu je plaćano 1,5 RM dnevno dok je smeštaj bio besplatan. Posle odbitka provizije za transfer novca i drugih dažbina, nekvalifikovani radnik u Nemačkoj je mogao zaraditi oko 17 RM nedeljno.¹⁰¹ Maloletni radnici su dobijali između 31 i 45 pfeninga na sat, a budući da im je radno vreme bilo kraće, malo im je ostajalo posle odbitaka za hranu, odeću i druge troškove. Neki su čak ostajali dužni poslodavcima. Slabo su bili plaćeni i šegrti, koji uz to, kao stranci, nisu po nemačkoj uredbi imali pravo na stručno usavršavanje.¹⁰² Prevoz je bio besplatan. Isto je važilo i za stan i hranu za putnike koji su u Beogradu čekali odlazak na rad u Nemačku.¹⁰³

⁹⁸ Aleksić, *n. d.*, 319; Schlarp, *n. d.*, str. 211.

⁹⁹ Dritter Gesamtbericht des GBW in Serbien, Januar 1944, (BA/MA, RW 40/99; BA, R 26/VI/693).

¹⁰⁰ Živković, *n. d.*, str. 167–168.

¹⁰¹ Aleksić, *n. d.*, str. 315.

¹⁰² *Isto*, str. 316.

¹⁰³ Obaveštenje o odlaženju srpskih radnika na rad u Nemačku, (VA NA, k. 34. f. 1. d. 19).

Uz druga ograničenja, u Nemačkoj su postojala i ona koja su se ticala slanja novca u inostranstvo. Strani radnici su mogli da pošalju kućama svega 60–100 RM.¹⁰⁴ Poljoprivredni radnici su mogli slati kući po 60 RM a industrijski 70 RM. Ova kvota je 1942. Hrvatima povećana na 120 RM a folksdojčerima na 150 RM, dok je Srbima to omogućeno tek 1943. godine.¹⁰⁵ Srpski radnici su do jeseni 1941. novac slali preko poluslužbenog putničkog društva „Putnik“, kada je to preuzela Putničko-iseljenička centrala.¹⁰⁶ Zbog porasta cena u Srbiji od 1943. doznake iz Nemačke više nisu bile dovoljne za izdržanje porodica u Srbiji,¹⁰⁷ što je svakako umanjilo interesovanje za dobrovoljni rad u Rajhu. Isplata doznaka u dinarima je samo povećavala inflaciju, a odlazak na rad u Nemačku je posle prvobitnog smanjivanja nezaposlenosti, vremenom počeo da (uz boravak ratnih zarobljenika u Rajhu) utiče na pojavu manjka radne snage u samoj Srbiji.¹⁰⁸

S druge strane, ograničenje slanja novca u zavičaj dovodilo je i do pojava rastrošnosti radnika sa jugoistoka Evrope. Ljudi iz tog dela kontinenta, posebno Srbi su već od ranije bili skloni alkoholu i neracionalnom trošenju,¹⁰⁹ a nemogućnost transfera većih suma porodicama u Srbiji je samo pojačavala te sklonosti. Tako su nemačke vlasti primećivale da radnici sa jugoistoka raspoložu priličnim količinama gotovine, tako da su bili u mogućnosti da na crnoj berzi plate 300 do 500 RM za odelo za koje nisu bili potrebni bonovi (punktfrei), da se voze električnim automobilima po bečkom Prateru ili da u Vergnügungsstätten za jedno popodne potroše 20 do 30 RM.¹¹⁰ Po mišljenju nemačkih vlasti, Srbi su manje od ostalih inostranih radnika brinuli za svoje porodice i nisu koristili u

¹⁰⁴ To znači da je slanje „do 2.000 dinara“ (= 100 RM) ostalo prazno obećanje. (Up. Obaveštenje o odlaženju srpskih radnika na rad u Nemačku, (VA NA, k. 34. f. 1. d. 19)).

¹⁰⁵ Schlarp, *n. d.*, str. 212.

¹⁰⁶ Aleksić, *n. d.*, str. 316. Prepiska o tome u: VA NA, k. 34, f. 3, d. 11–13.

¹⁰⁷ Schlarp, *n. d.*, str. 212.

¹⁰⁸ *Isto*, str. 213.

¹⁰⁹ Radoslav Marković, *Pravoslavna srpska parohija u Indiji krajem 1900. godine*, Indija, 1997, str. 22, 27–28, 32–34, 64; Isti, *O raskošu (modi) i ostalim štetnim običajima i navikama našim*, Zagreb, 1905, str. 5–6, 19–22, 26–32, 35–36; Isti, „Sadašnje stanje naše agrarne privrede (prilog k temi da li naš narod propada)“, *Letopis Matice srpske*, knj. 286, Novi Sad, 1912, str. 46, 50. Sklonost Srba prema prekomernom trošenju i konzumiranju alkohola primetili su i mnogi strani posmatrači počevši od XVIII veka nadalje. (Up. Dušan J. Popović, *Srbi u Vojvodini*, 2, [Novi Sad, 1990], str. 33–34; *Isto*, 3, str. 177, 183; Mariann Nagy, „Nineteenth Century Hungarian Authors on Hungary's Ethnic Minorities“, u: László Kontler (ed.), *Pride and Prejudice. National Stereotypes in 19th and 20th Century East to West*, Budapest, 1995, str. 42–43; Paul Hunfalvy, *Ethnographie von Ungarn*, Budapest, 1877; Antal Hegediš, „Josif II o svom putovanju u Banat 1768“, *Istraživanja*, 11, 1986, str. 210, 233; Gerhard Seewann, „Serbische Süd-Nord Migrationen als Voraussetzung für die deutsche Ansiedlung im 18. Jahrhundert“, u: *A Kárpát-medencei vonzásában*, Pécs, 2001, str. 432–433, 436, 438; Franc Štefan Engel, „Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema“, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, knj. 19, sv. 2, 1971, str. 309; Leonhard Böhm, *Geschichte des Tmeser Banats*, I, Leipzig, 1861, str. 213–214; *Isto*, II, str. 205–211, 217).

¹¹⁰ Johann Wuescht, *Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945*, Stuttgart, [1969], str. 221.

potpunoj meri mogućnosti transfera novca kući, trošeći veliki deo u Rajhu.¹¹¹ Bilo bi zanimljivo utvrditi u kojoj meri je za ovakvo ponašanje bio odgovoran srpski mentalitet, a u kojoj propisi Rajha o transferu novca u inostranstvo.

Radi primamljivanja strane radne snage u Nemačku, Fric Zaukel (Fritz Saukel), koji je 21. marta 1942. postavljen za generalnog opunomoćenika za korišćenje radne snage (Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz), naredio je „da se da bi se ta radna snaga što dobrovoljnije pridobila za zaposlenje [u Rajhu], treba plate i radne uslove u oblastima koje smo zauzeli ili koje su pod našim uticajem držati tako niskim da uslovi koji važe u Nemačkoj budu efikasan podsticaj za zapošljavanje u Rajhu. Opšte povišice u okupiranim područjima zato moraju da izostanu“.¹¹² Drugim rečima, na radnu snagu okupiranih zemalja je trebalo izvršiti ekonomski pritisak da se javi na rad u Nemačkoj, u čijoj ratnoj industriji je rad imao prednost nad radom u drugim zemljama – čak i kada je on bio u interesu Rajha.¹¹³ Jasno je da je i time relativizovana dobrovoljnost odlaska na rad u Nemačku.

Zaukel nije pribegavao samo pritisku. Tako su od aprila 1942. strani radnici u sledovanju namirnica izjednačeni sa nemačkim¹¹⁴ – iako im je od samog početka obećavan isti tretman kao domaćim radnicima. Međutim, uprkos formalnom izjednačavanju u kalorijskoj vrednosti hrane koju su dobijali, srpski radnici su i 1944. godine dobijali nešto manje kaloričnu hranu nego Nemci.¹¹⁵ S druge strane, kada su u pitanju bili srpski radnici, na nekim mestima 1/5 nije zadovoljavala radnim učinkom, urednošću i čistoćom. Radilo se o seljacima koji su bili zaposleni kao pomoćni radnici i nisu bili naviknuti na rad u fabrici.¹¹⁶ Na više mesta je bilo i pritužbi da su srpski radnici lenji, prljavi i skloni kocki. Po nalazima predstavnika srpske vlade, to je bilo tačno samo u manjem broju slučajeva, ali su oni bacali lošu senku na celokupno srpsko radništvo u Nemačkoj.¹¹⁷ Nemački poslodavci nisu ni očekivali od srpskih radnika u Nemačkoj isti

¹¹¹ Schlarp, *n. d.*, str. 212.

¹¹² Beauftragte für den Vierjahresplan, der Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz an das Oberkommando der Wehrmacht, Berlin, 7. IV 1942. (BA/MA, RW 19/2160).

¹¹³ Anordnung Nr. 10 des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz über den Einsatz von Arbeitskräften der besetzten Gebiete, 22. VIII 1942, (BA/MA, RW 19/2159).

¹¹⁴ *Isto*; Beauftragte für den Vierjahresplan, der Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz an das Oberkommando der Wehrmacht, Berlin, 7. IV 1942, (BA/MA, RW 19/2160).

¹¹⁵ Schlarp, *n. d.*, str. 212.

¹¹⁶ Izveštaj o poseti naših radnika kod preduzeća MAN-Nürnberg i u lageru u Fischbach-u, Milan Indić, 21. I 1944, (VA NA, k. 34, f. 3, d. 46); Aleksić, *n. d.*, str. 316.

¹¹⁷ Izveštaj srpskog delegata o stanju srpskih radnika kod pojedinačnih firma (sic) u Nemačkoj, [oktobar 1941 – januar 1942], (VA NA, k. 34, f. 3, d. 22). Po izveštaju predstavnika srpske vlade ispostavilo se da u grupi na koju je bilo najviše pritužbi u firmi Relien u Neustadtu većina vašljivih i jako prljavih radnika nisu Srbi već Albanci sa Kosova (650 od 900). Pritužbi na srpske radnike kao prljave i neradne, sklone kocki i krađi je bilo u firmi Ardo u Potsdamu. U dogovoru sa srpskim radnicima je rešeno da se 20 najgorih vrati u Srbiju. (*Isto.*)

učinak kao od domaćih. Čak i od kvalifikovanih radnika su očekivali samo 50% učinka nemačkih radnika,¹¹⁸ budući da su „u poređenju sa Hrvatima, ne samo sklonost Srba već i njihov ‚radni karakter‘ niže vrednovani“.¹¹⁹ Uz sve objektivne okolnosti koje su snižavale efikasnost srpskih radnika, ovde je očito bila reč o tada politički korektnom rasizmu, budući da su Hrvati vrednovani za jedan stepen bolje. Zanimljivo je da su u firmi Relin u Nojštatu (Neustadt) bili spremni da srpskim radnicima isplaćuju pune plate i ako bi ostvarili samo 70% produktivnosti nemačkih radnika.¹²⁰ Ovo je možda bilo zato što su sa njima radili verovatno još neefikasniji albanski radnici.

S druge strane, treba videti u kojoj meri su srpski „gastarbajteri“ bili zadovoljni svojim životnim i radnim uslovima u Nemačkoj. Konačni sud o tome je nemoguće dati zbog prirode izvora koji nas o tome izveštavaju. Jasno je da su napisali u kvislinškoj štampi, ako su zaista i poticali iz pera radnika, bili pohvalni – čak i ako bi ponekad spominjali ozbiljnost radne discipline u Nemačkoj. Ni izveštaji predstavnika srpske vlade takođe uglavnom ne daju lošu sliku, odnosno ne prikazuju radnike koji su na prinudnom radu. U celini, slika njihovog položaja, uz pojedine razlike među velikim brojem preduzeća, nije bila loša. Smeštaj je po pravilu bio kolektivni, kako su nemačke vlasti predviđale.¹²¹ On je uglavnom bio prihvatljiv, a na više mesta bi bio i bolji da su radnici više pazili na higijenu. Hrana je u većini slučajeva takođe ocenjena kao dobra. Što se plata tiče, i one su najčešće zadovoljavale, sem u slučajevima maloletnika. Bilo je i nekoliko slučajeva kada je tražena povišica.¹²² Ono na šta se većina radnika žalila bilo je loše snabdevanje odećom i obućom. One su u Nemačkoj bile deficitarne, pa je generalni opunomoćenik za pitanje radne snage Fric Zaukel tražio da radnici koji dolaze na rad u Nemačku donesu svoju odeću i obuću.¹²³ Ponekad je propaganda

¹¹⁸ Wehrwirtschaftstab Südosten, Kriegstagebuch 4. 4. 1941 – 30. 6. 1942. Zusammenfassung Monat Juni 1941. (BA/MA, RW 29/31).

¹¹⁹ Schlarp, *n. d.*, str. 211.

¹²⁰ Izveštaj srpskog delegata o stanju srpskih radnika kod pojedinačnih firma (sic) u Nemačkoj, [oktobar 1941 – januar 1942], (VA NA, k. 34, f. 3, d. 22).

¹²¹ Po Zaukelovom naređenju, trebalo je da logori po mogućnosti budu jednonacionalni ili da bar pripadnici različitih nacionalnosti imaju zasebne barake. Pri tom je trebalo paziti na političke odnose između pojedinih narodnosti. (Anordnung Nr. 4 des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz, 7. V 1942. (BA/MA, RW 19/2160); Gruenfelder, *n. d.*, str. 54).

¹²² Izveštaj srpskog delegata o stanju srpskih radnika kod pojedinačnih firma (sic) u Nemačkoj, Berlin, 13. XII 1941, (VA NA, k. 34, f. 3, d. 23); Izveštaj o poseti srpskih radnica i radnika zaposlenih kod firme Aschau-Kreis Mülldorf i kod firme Innwerk Bauabteilung Ering/Inn-Kreis Pfarrkirchen, dr Viktor Hieber, 8–10. VI 1944. (VA NA, k. 34, f. 3, d. 48); Izveštaj o poseti srpskih radnica zaposlenih kod firme Paul Hartmann A. G. Heidenheim i srpskih radnika zaposlenih kod firme Hummel und Söhne-Ehrenstein kod Ulma, dr Viktor Hieber, 20–22. VI 1944. (VA NA, k. 34, f. 3, d. 49).

¹²³ Aleksić, *n. d.*, str. 316; Anordnung Nr. 4 des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz, 7. V 1942. (BA/MA, RW 19/2160). Jedan letak sa početka 1942. obećavao je i nabavku obuće preputa, ali je nju posle trebalo otplatiti od zarade u Nemačkoj. (Obaveštenje o odlaganju srpskih radnika na rad u Nemačku, VA NA, k. 34. f. 1. d. 19).

uslove života i rada u Rajhu slikala suviše ružičasto, što je nužno dovodilo do razočaranja u susretu sa stvarnošću. Zato je delegat srpske vlade koji je obilazio srpske radnike još u oktobru 1941. upozorio da pri vrbovanju „ne treba obećavati zlatna brda i najlepše uslove samo da bi se što veći broj radnika prikupio“.¹²⁴ U svom naređenju br. 4 od 7. maja 1942. i Zaukel je naložio da se pri vrbovanju stranim radnicima skrene pažnja da su životni uslovi u Nemačkoj bolji nego u ostatku Evrope, ali da „su smeštaj, ishrana i drugi životni uslovi podvrgnuti ratom uzrokovanim ograničenjima“.¹²⁵

U (dakako ne mnogobrojnim) izveštajima delegatima srpske vlade nema puno žalbi na postupanje sa radnicima, iako je zabeleženo da je u preduzeću MAN u Nirnbergu češće dolazilo do batinanja radnika, protiv čega je delegat srpske vlade Milan Indić navodno uspešno protestovao.¹²⁶ Sredinom 1944. godine u srpskim dokumentima zabeležen je i jedan slučaj hapšenja petorice radnika koji su odbili da rade jer su bili kažnjeni uskraćivanjem cigareta zbog neredovnog dolaženja na posao.¹²⁷ Ovo je sigurno prelazilo normalne disciplinske mere poslodavaca prema zaposlenima, ali je bilo u skladu sa ratnoprivrednim merama koje su uvedene u Rajhu, a po kojima je svaki rad praktično postao prinudan a neizvršavanje obaveza strogo kažnjivo. Od ranije postojeće radno-vaspitne logore (Arbeitserziehungslager – AEL) za prevaspitavanje društveno devijantnih elemenata firme su koristile radi disciplinovanja radnika koji su po mišljenju poslodavaca prekršili ugovor o radu. Preduzeća su podsticala stvaranje radno-vaspitnih logora. Ovime su želela izbeći duge sudske postupke i trajni gubitak radne snage u koncentracionim logorima (koje je kontrolisao SS). Ona su ih finansirala i sa lokalnim odeljenjima Gestapoa obezbeđivala stražare. Režim je u njima bio nalik onima u koncentracionim logorima, ali je boravak bio vremenski ograničen – zavisno od potreba firmi. Uprkos tome, za mnoge poljske i sovjetske radnike oni su postali logori smrti jer su u njima dobijali status „radnih robova“. Pred kraj rata zbog brutalnog postupka, smrtnost u ovim logorima je bila veća nego u koncentracionim.¹²⁸ Dostupna dokumentacija ne spominje srpske radnike u ovim logorima, što ne znači da ih u njima nije bilo: sačuvana svedočanstva o srpskim dobrovoljnim radnicima sadrže o njima dovoljno negativnih karakteristika, što pruža osnova za pretpostavku da su neki zbog svoje radne nediscipline, nehigijene, kockanja, alkoholizma i drugih prestupa završili u AEL.

¹²⁴ Izveštaj srpskog delegata o stanju srpskih radnika kod pojedinačnih firma (sic) u Nemačkoj, Berlin 17. X 1941, (VA NA, k. 34, f. 3, d. 23).

¹²⁵ Anordnung Nr. 4 des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz, 7. V 1942, (BA/MA, RW 19/2160).

¹²⁶ Izveštaj o poseti naših radnika kod preduzeća MAN-Nürnberg i u lageru u Fischbach-u, Milan Indić, 21. I 1944, (VA NA, k. 34, f. 3, d. 46).

¹²⁷ Izveštaj o poseti srpskih radnica i radnika zaposlenih kod firme Aschau-Kreis Mülldorf i kod firme Innwerk Bauabteilung Ering/Inn-Kreis Pfarrkirchen, dr Viktor Hieber, 8–10. VI 1944, (VA NA, k. 34, f. 3, d. 48).

¹²⁸ Gruenfelder, *n. d.*, str. 55.

Uz ovaj aspekt rada u Rajhu koji ga približava prinudnom, treba spomenuti i jedan drugi, s njim donekle povezan, koji po napred iznetim definicijama utiče na to da se neki rad okvalifikuje kao prisilni. Radi se o mogućnosti raskidanja radnog odnosa od strane zaposlenih. U srpskim dokumentima nismo našli podataka o tome, ali iskustva dobrovoljnih radnika iz Rajhu „savezničke“ NDH koja je obradila Ana-Marija Grinfelder (Anna-Maria Gruenfelder) mogu da upute na zaključke koji bi važili i za dobrovoljne radnike sa teritorije okupirane Srbije. Zbog pogoršanja vojnog položaja Nemačke i uvođenja totalne ratne mobilizacije, 1943. godine došlo je i do pogoršavanja položaja stranih radnika – kako prinudnih tako i dobrovoljnih. U slučaju ovih poslednjih pogoršanje se ogledalo u nemogućnosti korišćenja godišnjih odmora i, što je bilo još gore, u nemogućnosti povratka u domovinu posle isteka ugovora. Zbog regurtovanja u Vermaht, nemačke vlasti su 1943. donele generalnu zabranu putovanja i korišćenja godišnjih odmora. Zabrana povratka kući italijanskih radnika, koja je uvedena posle kapitulacije Italije, uskoro je pogodila i radnike drugih narodnosti,¹²⁹ iako je primera sprečavanja odlaska kući po isteku ugovora bilo i ranije.¹³⁰ Ponovo za srpske radnike nemamo konkretne podatke, ali se sa velikom verovatnoćom može pretpostaviti da su delili sudbinu svojih kolega iz drugih zemalja.¹³¹

Nije sporno da je slika položaja srpskih „dobrovoljnih“ radnika koju smo ovde naslikali zasnovana na srazmerno malom broju dokumenata i zato nepotpuna. Ona je još nepotpunija ako se ima u vidu da su nemačka nadležstva u statistikama u „dobrovoljne“ radnike upisivala i neke koji to ni po kojem kriteriju nisu bili. Budući da dokumenti koji su nam na raspolaganju potiču iz jedne totalitarne države, možemo se zapitati u kojoj meri su srpski radnici u Nemačkoj smeli da delegatima ionako nemoćne srpske vlade istinito govore o svom položaju? Određene primedbe su očito iznosili, ali one najčešće nisu bile takve da bi mogle da u datom kontekstu posebno diskredituju njihove poslodavce. Poznato je da se i u slobodnim i demokratskim zemljama zaposleni ne usuđuju uvek da otvoreno govore o svojim poslodavcima i uslovima rada. S druge strane, pitanje je u kojoj meri su vladini delegati mogli da u kratkim obilascima i razgovorima sa radnicima i njihovim pretpostavljenima saznaju o stvarnim uslovima života i rada srpskih radnika. Pitanje je i da li su svojim šefovima u Beogradu hteli i smeli da kažu punu istinu? Postoje i naznake da su odobrenja za posete preduzećima davana selektivno – tj. samo za ona gde je položaj radnika bio povoljniji.¹³² Sve

¹²⁹ Gruenfelder, *n. d.*, str. 102, 182–183.

¹³⁰ *Isto*, str. 78.

¹³¹ Postoji samo podatak da su se u leto 1944. srpski radnici u firmi Aschau u Mülldorfu pomirili sa ukidanjem odmora. (Izveštaj o poseti srpskih radnica i radnika zaposlenih kod firme Aschau-Kreis Mülldorf i kod firme Innwerk Bauabteilung Ering/Inn-Kreis Pfarrkirchen, dr Viktor Hieber, 8–10. VI 1944, (VANA, k. 34, f. 3, d. 48)).

¹³² Borković, *n. d.*, str. 66.

to je moglo uticati da nam slika o položaju srpskih radnika u Nemačkoj izgleda bolje nego što je zaista bila.

Sem toga, slika koju smo izneli je utoliko nepotpunija što se odnosi samo na industrijske radnike. Videli smo da je za razliku od ratnih zarobljenika,¹³³ znatan, iako manji deo, „dobrovoljnih“ radnika iz Srbije bio zaposlen u poljoprivredi.¹³⁴ O njihovim životnim i radnim uslovima (izuzev hvalospeva u režimskoj štampi) ima još manje podataka. Svedočanstva prinudnih radnika koji su bili dodeljeni na rad nemačkim seljačkim porodicama ukazuju na to da je tu tretman bio bolji nego u slučaju prinudnih radnika u industriji. Do većeg zblizavanja između gazda i radnika nije moglo doći jer su to nemački propisi strogo zabranjivali.¹³⁵ Treba pretpostaviti da su slični bili odnosi i „dobrovoljnih“ srpskih poljoprivrednih radnika i njihovih poslodavaca. Posleratna svedočanstva pred Državnom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača govore da je rad u poljoprivredi obavljan i po 16, pa i više časova.¹³⁶

Srpske kvislinške vlasti su, uprkos punoj pomoći koju su pružile nemačkim organima u vrbovanju radnika, pokazivale i određenu brigu za „gastarbajtere“. Videli smo iz prethodnog teksta da su delegati Glavne uprave za posredovanje rada već u jesen 1941. i u zimu 1941/42. godine obilazili pojedine firme u kojima su radili srpski radnici. Pored toga, od aprila 1942. osnovana je i Privredno-iseljenička (radnička) delegacija. Na čelu joj je bio Milan Kečić, a njegov zamenik je bio dr Sava Kličković. Ona je, po svom pravilniku iz decembra te godine, bila organ Ministarstva narodne privrede, a trebalo je da „sarađuje sa svim službenim ustanovama i zainteresovanim organizacijama i preduzećima u zemlji i u Nemačkoj, radi što pravilnijeg regulisanja iseljeničko radne službe, specijalno pri ugovornom angažovanju, transportu, opskrbi, osiguranju, smeštaju i radu transfera iseljeničko-radničkih ušteta.“ Ona je vaspitavala srpske radnike da budu dobri, vredni i poslušni u tuđoj sredini.¹³⁷ Članovi delegacije je trebalo da obilaze srpske radnike, ali oni za to nisu uvek dobijali odobrenje od nemačkih vlasti.¹³⁸ Pored toga, obilaženje radnika je otežano time što su oni bili rasuti po celoj Nemačkoj u grupama od nekoliko desetina do nekoliko stotina u mnoštvu

¹³³ Schlarp, *n. d.*, str. 207.

¹³⁴ Do jula 1942. godine na rad u Nemačku je otišlo 43.906 radnika iz Srbije. Od toga je 26.268 bilo zaposleno u industriji a 17.638 u poljoprivredi. (Die Wirtschaftslage im Bereich des Kommandierenden Generals und Befehlshabers in Serbien. Zweiter Gesamtbericht des Generalbevollmächtigten für die Wirtschaft in Serbien, Juli 1942, (BA, R 26/VI/692))

¹³⁵ Barbara N. Wiessinger, „Iskustva i sećanja srpskih prinudnih radnika u nacional-socijalističkoj Nemačkoj 1941–1945“, *Tokovi istorije*, 3, 2006, str. 74, 79, 81.

¹³⁶ Živković, *n. d.*, str. 166.

¹³⁷ S. M. Jank., „Srpska radnička delegacija u Nemačkoj“, *NV*, 9. IV 1942, str. 3; „Pravilnik o ustanovi naše privredno-iseljeničke (radničke) delegacije u Berlinu“, *NV*, 5. XII 1942, str. 3; Borković, *n. d.*, str. 65–66.

¹³⁸ Borković, *n. d.*, str. 66.

preduzeća i gradova. Kasnije je ovaj problem ublažen osnivanjem delegacijinih kancelarija u Minhenu, Beču i Hanoveru.¹³⁹ Delegacija je tesno saradivala sa Nemačkim frontom rada (Deutsche Arbeitsfront – DAF), odnosno bila je finansijski i drugačije zavisna od ove ustanove¹⁴⁰ koja je bila zadužena za brigu i o stranim radnicima u Rajhu.¹⁴¹ Nesamostalnost srpske delegacije se videla već po tome što je ona imala svoje prostorije u zgradi DAF-a u Berlinu.¹⁴² Delegacija je ipak predstavljala neki vid veze radnika sa domovinom, iako verovatno u datim uslovima nije mogla biti posebno efikasan zaštitnik njihovih interesa. Njen rad je svakako posedovao dozu demagogije, budući da su članovi delegacije često bili prisutni prilikom proslava i predstava koje su priređivali srpski radnici u Nemačkoj.¹⁴³

Drugi pokušaj brige o srpskim radnicima bile su dve uredbe o socijalnom osiguranju.¹⁴⁴ Prva od ove dve uredbe se ticala lečenja povratnika iz Nemačke koji su tamo bili osigurani: njima su srpski organi socijalnog staranja isplaćivali nadoknadu, koju je trebalo da im potom nemački organi socijalne zaštite refundiraju. Druga uredba se ticala osiguranja za slučaj starosti, iznemoglosti ili smrti, a regulisala je isplate na sličan način. Budući da je Srbija u celoj stvari bila više nego slabiji partner, ove uredbe nisu tokom rata sprovedene, odnosno nemačko socijalno osiguranje je ostalo dužno srpskim radnicima znatne svote novca. O njihovim potraživanjima je posle više od dve godine pregovaranja postignut sporazum tek 1959. godine u sklopu jugoslovensko-zapadnonemačkog dogovora u okviru koga su sklopljena dva ugovora, tri sporazuma i jedan protokol o tako različitim pitanjima kao što su potraživanja jugoslovenskih radnika i ratnih zarobljenika po osnovu socijalnog osiguranja, nemačkih dugova Jugoslovenskoj železnici i PPT-u, dugova po predratnom kliringu i restituciji jugoslovenskog

¹³⁹ „Rad srpske radničke delegacije u Nemačkoj“, *NV*, 22. VI 1944, str. 2.

¹⁴⁰ Borković, *n. d.*, str. 66; Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja ing. Dobrosavljević, postavljenje Milana Kečića za delegata za srpske radnike u Nemačkoj i za vezu sa Nemačkim frontom rada, Beograd 4. II 1943, (VA NA, k. 34, f. 3, d. 6), DAF je imao svoje predstavništvo u Beogradu („Srpski radnici u Nemačkoj“, *NV*, 12. X 1941).

¹⁴¹ Naredbom Frica Zaukela Nemački front rada je bio zadužen za brigu o svim logorima za nepoljoprivredne strane radnike, bez obzira ko je dotične logore osnovao ili izdržavao (Anordnung Nr. 4 des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz, 7. V 1942. (BA/MA, RW 19/2160)) O brizi DAF za strane radnike pisalo je, dakako pohvalno, i *Novo vreme*. („Nemački front rada za strane radnike“, *NV*, 5. IX 1942, str. 2; „Staranje za strane radnike“, *NV*, 30. IV 1943, str. 2)

¹⁴² S. M. Jank., „Srpska radnička delegacija u Nemačkoj“, *NV*, 9. IV 1942, str. 3.

¹⁴³ S. M. Janković, „Prelo i kolo na bini u Berlinu“, *NV*, 24. XII 1942, str. 3; Rodoljub Ž. Ilić, „Treće srpsko veče u Berlinu“, *NV*, 19. V 1943, str. 3; Rodoljub M. Ilić, „Proslava svetog Save u Berlinu“, *NV*, 11. II 1944, str. 2.

¹⁴⁴ „Uredba o uređenju međusobnih odnosa u pogledu socijalnog osiguranja između Srbije i Nemačkog rajha“, *Službene novine*, 1. IX 1942, str. 2–3; „Uredba o izmeni Uredbe o uređenju međusobnih odnosa u pogledu socijalnog osiguranja između Srbije i Nemačkog rajha“, *Službene novine*, 20. VIII 1943, str. 1; „Druga uredba o uređenju međusobnih odnosa u pogledu socijalnog osiguranja između Srbije i Velikonemačkog rajha“, *Službene novine*, 11. I 1944, str. 1–2.

bakra. Za potraživanja po socijalnom osiguranju je Jugoslaviji isplaćeno 26 miliona DEM.¹⁴⁵ Suma dobijena na ime dugovanja sugerise da Nemačka u velikoj meri nije ispunila svoje obaveze po liniji socijalnog osiguranja radnika na svojoj teritoriji. Ta činjenica, iako baca dodatno negativno svetlo na rad „dobrovoljnih“ radnika u Rajhu, međutim, nije dovoljna da bi se on automatski definisao kao prinudni. Kao što smo videli, većina je ipak išla dobrovoljno, a samo manji deo prinudnih radnika je „prošvercovan“ u statistike dobrovoljnih. Promena uslova (pre svega nemogućnost raskida radnog odnosa i povratka u domovinu) i neprimerene disciplinske mere (batinanje i zatvaranje u logore za radno prevaspitavanje) su, međutim, dobrovoljnom zapošljavanju u Rajhu davali sve jaču notu prinude.

Ono što je svakako delu srpskih radnika u Nemačkoj delovalo kao ograničavanje slobode poticalo je od različitih načina života i rada u ruralnoj Srbiji i industrijalizovanoj, i uz to ratujućoj Nemačkoj. To je dovelo do međusobnog nerazumevanja poslodavaca i radnika. Videli smo da su se poslodavci u nekim slučajevima žalili na nedovoljnu disciplinu srpskih radnika i njihovo neredovno dolazanje na posao. Sa svoje strane, deo srpskih radnika, dolazeći iz seoskih sredina, bio je naviknut na neuporedivo veću slobodu u svakodnevnom ponašanju i radu nego što je to bio slučaj u Nemačkoj. Nužnu radnu disciplinu su zato doživljavali kao narušavanje svoje slobode – pogotovo zato što su pojam slobode vezan za rad drugačije tumačili nego njihovi nemački poslodavci. Pri vrbovanju im je obećano da će biti slobodni – što su u najvećem broju slučajeva i ostajali – ali su oni tu slobodu tumačili slobodom da po svojoj volji menjaju preduzeća u kojima će raditi ili radna mesta unutar jednog preduzeća.¹⁴⁶ Budući da to nije bilo dozvoljeno, ovo je vodilo nezadovoljstvu koje je verovatno kroz glasine doprinosilo smanjenju popularnosti dobrovoljnog rada u Rajhu.

Sve ove mere za zapošljavanje u Nemačkoj, milom ili silom, imale su i svoju drugu stranu u okupiranim zemljama u kojima je u ne manjoj meri sprovedeno upravljanje radnom snagom. Stranci su u Nemačkoj i van nje radili za potrebe ratne privrede Rajha. I dok je za prinudne radnike, ratne zarobljenike i deportirce rad u tuđini najčešće značio mnogo teže uslove života i rada nego u domovini, a nekad i gotovo sigurnu smrt, to nije bio slučaj sa dobrovoljnim radnicima u Nemačkoj, čak i kada su nemačke vlasti i poslodavci samovoljno na štetu zaposlenih menjali uslove ugovora. Radnici su u najvećem broju slučajeva zaista dolazili dobrovoljno, iako su okupacione vlasti u Srbiji kako putem propagande tako i politikom plata vršile pritisak na radnu snagu da se u što većem broju javi na rad u Rajhu. Da bi se pred pretpostavljenima uvećao broj

¹⁴⁵ Diplomatski arhiv (Beograd), Politička arhiva, 1954, F. 51, 62; 1955, F. 42; 1956, F. 61; Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin, B 86, 192, 573, 1292, 1449; Branko Pavlica, *Sporna pitanja jugoslovensko-nemačkih odnosa 1945–1990*, Beograd, 1998, str. 44–45.

¹⁴⁶ Wuescht, *n. d.*, str. 221.

„dobrovoljaca“ u njihove statistike su ponekad ubacivani i deportirani koji su slati na prinudni rad. Sem toga, celokupna situacija u Srbiji: (ustanak, odmazde okupatora, obavezni rad u srpskim rudnicima i gradilištima, loša ekonomska situacija, velik broj izbeglica bez posla itd.) uticala je na to da određeni broj ljudi potraži bolje životne uslove u Nemačkoj. Zbog nepridržavanja ugovora od strane poslodavaca, raznih restriktivnih propisa u Rajhu, sve težeg položaja Nemačke na evropskim ratištima i učestalih bombardovanja, ali i nediscipline srpskih radnika, sklonosti kocki i alkoholu, kao i nenaviknutosti na rad u visokoindustrijalizovanoj privredi dolazilo je nužno do razočaranja. Zbog toga je vremenom broj prijava za rad u Rajhu bivao sve manji.

Na kraju, može se postaviti pitanje: da li su građani koji su se dobrovoljno javili na rad u Rajhu bili kolaboranti? Na njega je teško jednoznačno odgovoriti. Strogo formalno posmatrano, izgleda tako. Međutim, ako se uzme u obzir okupaciona situacija i ako se stvar razmotri sa šireg ljudskog stanovišta, videće se da sud ne može biti tako jednoznačan niti negativan. Mnogi (nezaposleni, izbeglice) su se javili da bi prehranili svoje porodice; mnogi su se javili da bi sačuvali glavu od represalija ili da bi se spasili od prinudne regrutacije; nekima je ostavljeno da biraju: rad u Rajhu ili ostanak u koncentracionom logoru/zatvoru u Srbiji; mnogi su, opet, otišli da bi izbegli prinudni („obavezni“) rad u samoj Srbiji – koji je baš kao i dobrovoljni rad u Nemačkoj, bio u interesu okupatora. Drugim rečima, rat ljude stavlja na teška egzistencijalna iskušenja, pa njihovu borbu da prežive nije moguće meriti samo crno-belim aršinima.

Summary

Volunteer Workers from Serbia in Germany 1941–1944

Key words: *Third Reich, work, workers, volunteers, coercion*

The topic of volunteer workers from Yugoslavia and Serbia in Nazi Germany was not popular during socialism because it could destroy the black and white picture of WWII. All work for the enemy had to be depicted as compulsory so as to create the picture of exploitation which was used for propaganda purposes, but also in order to exact reparations from Germany. The paper deals with Serbian volunteer workers in Germany during WWII. It is based on archival sources from Germany and Serbia and it deals with matters of recruitment, numbers, living conditions and perceptions.

The Third Reich evinced interest in Yugoslav labor force already before WWII. After dismemberment of Yugoslavia the occupiers strove to extract as

many workers for voluntary labor in the Reich as possible. In order to achieve that, they used propaganda, intimidation and enticement. Until October 1944 between 60.000 and 80.000 workers from Serbia applied, although not all of them were at work at the same time. It is also more than likely that some forced laborers were also included in this total.

German employers didn't expect the same efficiency from Serbian workers as they did from their German colleagues. Sometimes they found fault with the Serbs as undisciplined, lazy and prone to drink. On the other had, Serbian workers sometimes thought they were short-changed or cheated of their freedom. Many of them found it difficult to accommodate the severe disciplinary rules prevailing in the wartime Germany. The Serbian puppet-government tried to mediate between Serbian workers and the German authorities, but could do little to better the conditions of its nationals.